ANKICA BRALIĆ PETKOVIĆ
Sveučilište u Zadru, Odjel za klasičnu filologiju
Zadar, Hrvatska
ankbralic@unizd.hr

UDC: 930.2:003.071(497.581:=124)"17/18"
811.124′366′367

# LATINSKI I DALMATOROMANSKI U RANOSREDNJOVJEKOVNOJ EPIGRAFSKOJ GRAĐI IZ ZADRA, SPLITA I TROGIRA

*Sažetak.* – U ovom se radu istražuje razvoj latinskoga jezika i utjecaj govornoga dalmatoromanskog u ranosrednjovjekovnoj epigrafskoj građi. Ona obuhvaća sedamdeset i osam natpisa iz Zadra, Splita i Trogira s pretpostavljenom datacijom od druge polovice VIII. do kraja XI. st. Uklesani su na 'crkvenome kamenom namještaju', sarkofazima ili ulomcima nepoznate namjene. U radu su dani prikazi i usporedbe primjerâ latinskoga morfosintaktičkog razvoja, pri čemu su uočena raznovrsna odstupanja od klasičnolatinskoga uzusa i naznake govornoga dalmatoromanskog. Taj jezik ponajviše ima značajke srednjovjekovnog latiniteta sa slabijim utjecajem govornoga ranoromanskog jezika i snažnijim utjecajem ranokršćanskog stila. Međutim, u nominalnoj fleksiji splitskih natpisa da se naslutiti veći odraz romanskoga negoli u ostalim gradovima jer je njegova najvažnija odlika – dezintegracija latinske nominalne fleksije – dokazana samo u Splitu.

*Ključne riječi.* – ranosrednjovjekovna latinska epigrafija, srednjovjekovni latinski, (dalmato)romanski, Zadar, Split, Trogir, Dalmacija.

## 1. Uvod*

Latinska pismenost ranoga srednjega vijeka razvijala se utemeljena na kršćanskom svjetonazoru te na latinskom jeziku kao jeziku Biblije i cjelokupne kršćanske književnosti, unutar političkog prostora novonastale Europe koja je uglavnom obuhvaćala područje nekadašnjega Zapadnog Rimskog Carstva odnosno Romanije. Pretpostavlja se da su obalni gradovi, osobito oni na otocima i poluotocima, zahvaljujući svojem položaju očuvali kontinuitet govornoga latinskog jezika, iako su njegovi pisani tragovi slabo poznati. Razvoj latinske pismenosti u ranome srednjem vijeku na našim prostorima može se pratiti od preobrazbe Dioklecijanove palače u urbano i metropolitansko središte koje je preuzelo baštinu Salone i ulogu u evangelizaciji nekadašnje rimske provincije Dalmacije.[1]

*Ovaj je rad nastao u sklopu projekta *Hrvatska baština latinskoga izričaja: Intertekstualnost hrvatskih i rimskih vrela* (RomaInterCro) (IP-UNIZD2025-27025), koji financira Europska unija – NextGenerationEU. Izneseni stavovi i mišljenja samo su autorova i ne

Na kršćanskome, romanskom Zapadu znati čitati i pisati u ranome srednjem vijeku značilo je znati čitati i pisati latinski jezik. No još od kasne antike latinski govorni jezik, osobito onaj koji se mogao čuti u gradskim tabernama, termopolijima i kod vojnika u provincijama, poprima sve više osobina romanskoga vernakulara s lokalnim diferencijacijama u izgovoru i leksiku. Ta se promjena očitovala i u prikazima hrvatske i dalmatinske povijesti koji su ostali zapisani u latinskim diplomatičkim spisima, narativnim vrelima i na kamenim spomenicima. Područje dalmatinskih komuna Zadra, Trogira i Splita, uključujući okolni teritorij ranosrednjovjekovne hrvatske države, nalazište je velika broja kamenih spomenika. Zbog važnosti podataka crpljenih iz tih izvora bili su predmetom proučavanja od samih početaka hrvatske historiografije, dočim su filološka zapažanja o latinskoj pismenosti iznošena u nešto manjem opsegu.

Promjene u latinskome govornom jeziku vidljive su u u kontinutetu u svim pisanim izvorima toga vremena, što najvjernije pokazuju epigrafski spomenici. Budući da kulturni korpus latinske spomeničke baštine raznolike provenijencije odražava regionalnu diversifikaciju i svjedoči o razvoju jezika pouzdanije od diplomatičkih isprava i književnih ostvarenja, u ovome će radu biti prikazano jezično stanje ranosrednjovjekovnih latinskih natpisa iz dalmatinskih komuna Zadra, Splita i Trogira. Ponajviše želimo ustanoviti u kolikoj se mjeri utjecaj ondašnjega govornog jezika razabire u latinskome srednjovjekovnome morfosintaktičkom sustavu dalmatinske spomeničke baštine. Nominalna i verbalna fleksija te slaganje tih oblika u veće značenjske cjeline sigurniji su pokazatelj razvoja iz latinskoga u romanske idiome negoli pravopisne i fonetske razlike jer upućuju na dublji i opsežniji zahvat u razvojne promjene.

Ortografska odstupanja od klasičnih oblika i njihovi međusobni odnosi korisniji su za sociolingvistička i kulturna negoli za lingvistička i dijalektološka istraživanja.[2]

Sam dalmatoromanski govorio se u srednjem vijeku u priobalnim gradovima, a Tuone Udaina, posljednji govornik veljotskoga, romanskoga idioma na otoku Krku, umro je 1898. godine.[3]

Latinski jezik s područja nekadašnje rimske provincije, a kasnije bizantske teme Dalmacije temeljito je bio istražen u obliku kasnoantičkoga epigrafskog materijala, kao rezultat marljivih nastojanja Petra Skoka, objavljenih u *Pojavama vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije* (1915). Ranosrednjovjekovna je pak epigrafska građa u jezičnom smislu manje bila tumačena, i to uglavnom u pojedinačnim

odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

[1] Matijević 2020, 13.

[2] Adamik 2012, 131 i 132.

[3] Herman 2000, 12-13.

radovima, najprije naših najstarijih povjesničara, arheologa i povjesničara umjetnosti, a u posljednjih šezdesetak godina donekle ona iz Zadra (Ivo Petricioli), Splita (Željko Rapanić) i Trogira (Milan Ivanišević).

Takva se tendencija nastavila i u novije vrijeme: Vedrana Delonga objavila je monumentalno izdanje, najveću monografiju[4] natpisa s prostora rane hrvatske države, kojoj je prethodila studija o latinskim natpisima kraljevske Hrvatske,[5] a upotpunjuje ih njezin prikaz splitskih ranoromaničkih natpisa.[6]

Najjezgrovitiji prikaz naših natpisa rad je Mirjane Matijević-Sokol u izdanju *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*,[7] a ista je autorica pisala o mnogim aspektima hrvatske ranosrednjovjekovne latinske pismenosti u novijim knjigama odnosno zbirkama rasprava[8].

Treba međutim istaknuti impozantan *Katalog izložbe Hrvati i Karolinzi* s epigrafskim nalazima koje su protumačili naši eminentni stručnjaci.[9]

Od jezičnih priloga noviji je članak Valentine Zović koja je predstavila fonetske promjene na našoj epigrafskoj građi sačuvanoj iz vremena od početka Rimskog Carstva do vremena dominata.[10] Ostao je tako otvoren prostor za dalje istraživanje jezika latinskih natpisa iz dalmatinskih gradskih središta u ranome srednjem vijeku.

Ovaj pak rad istražuje morfološke i sintaktičke osobitosti ovih natpisa:

1. Zadar: dvadeset natpisa iz Petricioli 1962,[11] dva natpisa iz Petricioli–Vučenović 1970: 194, jedan trostruki natpis iz Milošević (ur.) 2000: 150 te po jedan natpis iz Vučić 2013: 231-247 i Basić 2015, ukupno dvadeset i pet.

2. Split: trideset natpisa iz Rapanić 1971, tri natpisa iz Rapanić 1997 te po jedan natpis iz Rapanić 1984: 174, Milošević (ur.) 2000: 143 i Basić–Jurković 2011: 159, ukupno trideset i pet.

3. Trogir: četrnaest natpisa iz Ivanišević 1981, dva natpisa iz Milošević (ur.) 2000: 144 i 170 te po jedan natpis iz Kovačić 1995: 296-297 i Kovačić 2015: 103, ukupno osamnaest.

---

[4] Delonga 1996.

[5] Delonga 1992.

[6] Delonga 199.

[7] Matijević-Sokol 1997.

[8] Matijević Sokol, M., Galović, T. 2016, Matijević Sokol, M. 2020 i Matijević Sokol, M. 2023.

[9] Milošević (ur.) 2000.

[10] Zović 2015.

[11] Još je jedan zadarski natpis na grčkom jeziku. Osim njega postoji i prijepis latinskoga natpisa opatice Lampredije, sačuvan samo u prijepisu Šime Ljubavca. Autentičnost mu je dugo odricana, a i danas je sporna (Katičić 2010, 442-443). Zbog toga, a i stoga što ionako ne sadrži značajke govornog jezika, nije uzet u obzir za ovu raščlambu.

Radi se dakle o sedamdeset i osam natpisa od kojih je većinu prilično teško datirati, no pretpostavljena im je datacija od početka IX. do kraja XI. stoljeća.[12] Osim jednoga zadarskog natpisa koji je na grčkome, a u kojem je reproduciran dio Matejeva evanđelja, svi su ostali pisani nekim oblikom ranosrednjovjekovnoga latiniteta. Uklesani su na dijelovima arhitekture za koje je uobičajen naziv 'crkveni kameni namještaj', poput oltarnih ograda ili nadvratnika, na sarkofazima ili na kamenim fragmentima nepoznate namjene. Po sadržaju su zavjetni, posvetni, nadgrobni, zapisi nekog čina, dijelovi crkvenih tekstova ili su, uglavnom zbog kratkoće, neutvrđena sadržaja. Natpisi su pronađeni na različitim lokacijama u priobalnim gradovima bizantske Donje Dalmacije: Zadru, Splitu i Trogiru. Područje navedenih gradova, uključujući teritorij ranosrednjovjekovne hrvatske države, nalazište je većeg broja kamenih spomenika koji sadrže kršćanske i općenito srednjovjekovne ideje darivanja i zavjetovanja.[13] Natpisi su pronađeni i na Krku, u Istri te sve do Hrvatskoga zagorja (Lobor), a u našem etničkome i kulturnom okruženju također i u Crnoj Gori (Boka Kotorska) te Bosni i Hercegovini (Livno).[14]

O društveno-političkim okolnostima tog vremena pisali su vrlo iscrpno F. Šišić[15], N. Klaić[16] i mnogi drugi naši povjesničari[17], što je ostavilo otvoren prostor za istraživanje jezičnih osobitosti dalmatinske epigrafske građe.

Najprije valja istaknuti kako u ranome srednjem vijeku latinski jezik pokazuje visok stupanj raznolikosti u shvaćanju jezične pravilnosti. To je djelomično posljedica stilskih obilježja određenih razdoblja i kulturnih okruženja, a djelomično utjecaja pučkih govora i spontanih govornih navika.[18]

Odnos govornoga i pisanog latinskog od davnina je naime bio predmetom lingvističkih neslaganja i prijepora i pružao plodno tlo za raspravu. Pretpostavljalo se, s jedne strane, da je u Rimu još u doba Republi-

[12] O dataciji sarkofaga Ivana tzv. Ravenjanina dugo se spekuliralo, a najnovija istraživanja upućuju također na kraj VIII. st. (Nikolić Jakus (ur.) 2015, 434). Vjerojatno je i natpis *Tehoderus* iz crkve sv. Donata s kraja istog stoljeća (Katičić 2010, 238). Za ulomak luka oltarne ograde iz Kaštel Sućurca, izvorno iz Splita, pretpostavlja se da je iz kasnog VIII. st. (Basić–Jurković 2011, 159), a poklopac sarkofaga iz trogirske kuće Slade (nekadašnjega samostana sv. Petra) zasad se datira u drugu polovicu VIII. st. (Milošević (ur.) 2000, 147, odnosno sam kraj VIII. st. (Basić 2018, 292 i dalje).

[13] Rapanić 1984, 170-171.

[14] Matijević-Sokol 1997, 240.

[15] Šišić, F. *Priručnik izvora hrvatske historije*, 1915; Šišić, F., *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 1925.

[16] Npr. Klaić, N. – Petricioli, I. *Zadar u srednjem vijeku*, 1976.

[17] Recentnije izdanje povijesti Hrvata: Nikolić Jakus, Z. (ur.), *Biblioteka Povijest Hrvata*, Sv. I., *Nova zraka u europskom svjetlu*, *Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku oko 550 – oko 1150*, 2015.

[18] Perić 1980, 114.

ke vladala diglosija te da je puk govorio „italskim", dočim je suprotstavljeno mišljenje bilo da je u starom Rimu razlika između govornog i pisanog jezika bila samo ona u stilu i registru. Carsko pak doba smatralo se začetkom razvoja romanskih jezika, kada je doticaj s podčinjenim narodima i njihovim jezicima uzrokovao kvarenje i različitosti koje su s vremenom bivale sve izraženije. Oduvijek se doduše mislilo da je intelektualna elita nastavila koristiti discipliniraniji i prestižniji standardni jezik. Taj naučeni i govorni jezik koegzistirali su od ranog Carstva i dok je standardni latinski bio umnogome stabilan, govorni je jezik pokazivao sve više otklona od standarda, no uvijek se oslanjajući na nj kao izvor za posuđenice i druge jezične osobitosti.[19]

Radikalan preokret u tumačenju razvoja latinskog jezika dogodio se 1982. god. kada je Roger Wright pobio uvriježenu tezu o diglosiji u vremenu 400.–850. god., tj. o latinskome kao jeziku obrazovane manjine (uglavnom crkvenih krugova) i pučkome govornome jeziku neobrazovane većine. On smatra da kasni latinski jest rani romanski, odnosno da je to jedan *isti* jezik. Srednjovjekovni latinski, s druge strane, nije izravan nastavak ranijeg latiniteta, već je umjetno oživljen karolinškom reformom liturgije u Francuskoj oko 800. god. Otada može se govoriti o dvama različitim jezicima u Francuskoj, a u Španjolskoj tek nekoliko stoljeća kasnije.[20]

Karolinška reforma zahvaća samo karolinški svijet (tako i Hrvatsku Kneževinu, poslije Kraljevstvo), dok će reformirani latinitet prodrijeti na Pirenejski poluotok i u dalmatinske gradove gregorijanskom reformom u XI. st. Za to je u nas ključna djelomična integracija dalmatinskih gradova u hrvatsku državu.

U Splitu se, doduše, već nakon crkvenih sabora 925. i 928. godine i upute pape Ivana X. kralju Tomislavu da se mladi klerici obučavaju na latinskome, a ne na barbarskome slavenskom, pojavljuju i po opsegu i kakvoći znatne promjene u području latinske pismenosti.[21]

Promjene u govornom jeziku dalmatinskih komuna vidljive su u pisanim izvorima tog vremena, među kojima su upravo i epigrafski spomenici.

Kad govorimo o tim promjenama, bitno je istaknuti osnovne razlike između dvaju jezika: latinski je jezik s nominalnom fleksijom i bez člana; romanski je pak jezik bez nominalne fleksije ili sa snažnom reduk-

[19] Posner 1993, 265 i 269. Usp. i sociolingvističku podjelu: „a) the everyday Romance speech of the illiterate; b) Romance speech of the cultivated, reminiscent of scholastic language; c) conversational Latin, used among clerics with some degree of learning, but with some accomodation to Romance usage; d) the Latin of the sophisticated and well-educated." (Maiden; Smith; Ledgeway (ur.) 2011, 610).

[20] Wright 1982.

[21] Matijević 2013, 2.

cijom padežnog sustava (kao u starofrancuskom i rumunjskom) i s članom kao aktualizatorom imenice.

U lingvističkim je istraživanjima pri ovakvu kontekstu još uvijek često korišten termin ‘vulgarni latinski’, no zbog njegove polivalentnosti bolje ga je izbjegavati. Naime, odavno je već poznato čak trinaest značenja tog izraza, što predstavlja zapreku u jasnu razumijevanju latinskoga i romanskoga.[22] Takav dokaz dijalektalizacije oduvijek je postojao u latinskim književnim djelima (npr. Plaut ili Petronije), a čak i u hrvatskoj kasnijoj književnoj povijesti „vulgarizacio Dalmatica“ (uz „lingua Illyrica“) opisuje hrvatski (!) jezik i bračko-splitsku čakavštinu *Lekcionara Bernardina Splićanina*[23] iz 1495. godine. U novije vrijeme potiče se što opreznije ili gotovo nikakvo korištenje toga izraza u kontekstu popunjavanja praznine između latinskoga i romanskih jezika.[24] Svi su danas suglasni u tome da se taj jezični modalitet jasno razlikuje od klasičnog latiniteta. No i bez toga, čak i školsko poimanje vulgarnoga latinskog završava sa šestim stoljećem,[25] a ovi su natpisi izrađeni barem nekoliko stoljeća kasnije. Jezik razdoblja od IV. st. do pojave prvih pisanih spomenika na romanskim jezicima (između 800. i 1228. god.) Wright naziva 'ranoromanskim' ili 'ranim romanskim', a posljednjih dvadesetak godina ponovno se uvodi izraz (*Latino*) *circa Romançum*.[26]

Dočim se u hrvatskim filološkim krugovima utjecaj romanskoga uglavnom smatrao izrazom kaotična stanja i posvemašnje gramatičke zbrke, u zapadnoj su Europi posljednjih desetljeća latinisti i romanisti shvatili da ne rade u različitim poljima, već da kasni latinski i rani romanski predstavljaju isti predmet istraživanja. Za takvo je poimanje potrebno razumjeti da tzv. nered u natpisima i dokumentima na nereformiranom latinskom ukazuje na to da onaj tko piše nastoji pisati latinski, ali mu nije jasna razlika između latinskoga i jezika kojim govori (ranoromanskoga). „Revolucija“ u pristupu srednjovjekovnom latinskom materijalu, do koje je dovela suradnja latinista i romanista, počiva na jasnu razlučivanju natpisa koji svjedoče o razvoju jezika dok je on još bio latinski od onih natpisa koji su na latinskome zato što se varijeteti *rusticae Romanae linguae* još nisu počeli zapisivati. Kod nas su se takva istraživanja najkorisnijima pokazala upravo u djelima romanista Petra Skoka (1915) i Pavla Tekavčića (1970). Naravno, budući da nema promjene bez konteksta,[27]

[22] Lloyd 1979, 120-122. Autor je već tada predlagao korištenje preciznijih termina poput „govorni latinski određenog vremena i mjesta“.

[23] Raukar 2007, 435.

[24] Versteegh 2021, 219-221.

[25] Skok 1915, 3; Grandgent 1907: 4.

[26] Maiden; Smith; Ledgeway (ur.) 2013, 47 i 117-118.

[27] Wright 2004, 19.

potrebna je i pomoć sociolingvista, ali i povjesničara i povjesničara umjetnosti, osobito kad je u pitanju kulturni korpus epigrafske građe.

Namjera je dakle ovoga istraživanja pokušati na temelju raščlambe ponajprije opisati srednjovjekovni latinitet, a onda utvrditi u kojoj se mjeri govorni dalmatoromanski jezik odrazio u natpisnoj građi iz carskih dalmatinskih gradova. Budući da pojedini natpisi zbog fragmentarnosti kamenog materijala (poput sarkofaga splitskog nadbiskupa Martina) pokazuju određen broj nesigurnijih mjesta, u obzir za analizu bit će uzeti oni kojima pripadaju cjeline prikladne za jezičnu analizu.

Prije nego što započnemo s klasifikacijom morfoloških i sintaktičkih osobitosti, napomenimo i da je utjecaj obrazovanja u standardnome pisanom mediju bio raširen toliko da su pojedine specifičnosti i razlike u razvoju jezika (kao npr. sintaktičke promjene koje se pojavljuju u romanskome), u latinskom tekstu ostale *nevidljive*.[28]

## 2. Morfologija

### 2.1. nomen

Na području morfologije očekivana značajka utjecaja govornoga romanskoga na pisani srednjovjekovni latinski bio je ponajprije akuzativ jednine bez krajnjega *-m*. U ranome srednjem vijeku osobito su oblici akuzativa na *-a* u I. deklinaciji posvuda snažno raširenи, no u našim natpisima nema takva primjera.

Za II. deklinaciju postoje pretpostavke da se u predromanskom dogodilo snažno pojednostavljivanje fleksije potaknuto nestajanjem dočetnog *-m* u akuzativu jednine i procesom zamjenjivanja *ŭ* i *o*. Ni u jednoj dalmatinskoj komuni nisu ostali sačuvani primjeri za akuzativ bez *-m*, međutim jesu oni nastali uporabom takva novog romanskog oblika u ostalim padežima jednine. U II. deklinaciji nema dakle oblika bez *-m* u funkcijama u kojima bi se očekivao akuzativ, ali ima općih romanskih oblika u funkciji nominativa: *diaconus Dabr**o*** u crkvi sv. Julijane (druga polovica XI./početak XII. st.)[29]; *Dominnicus marmurari**o*** u kući na Poljani Grgura Ninskog (druga polovica ili kraj IX. st.)[30]; *s*(*an*)*c*(*tu*)*s Domni**o*** na sarkofagu nadbiskupa Ivana Tvrdakova (prva polovica X. st.)[31]; *domn**o** Martinus archiep*(*iscopu*)*s* na sarkofagu nadbiskupa Martina (kraj X. st.)[32]; *domn**o** Furminus* u crkvi Gospe od Zvonika (kraj XI. st.)[33]. Svi su primjeri očevidno sa splitskih lokacija.

---

[28] Adams 2007, 6 i 726.
[29] Rapanić 1971, 279.
[30] Milošević (ur.) 2000, 143.
[31] Basić 2005, 11.
[32] Rapanić 1971, 303.
[33] Rapanić 1997, 327.

Neovisno o deklinacijama, proces promjene zanimljivo je promotriti u natpisu iz crkve sv. Marije Velike u Zadru: *I*]*ntroibo in dom**o** tu**o** D*(*omi*)*n*[*e*...[34] Tu bi se moglo reći da je došlo do zamjene u padežima, odnosno da je uz očit glagol kretanja *ire* s prijedlogom *in* umjesto akuzativa upotrijebljen ablativ. To bi, dakako, bilo jednostavno rješenje kad ne bismo znali kako je u isto vrijeme već spomenuto nestajanje dočetnoga *-m* i prelazak *-u* u *-o* toliko uzelo maha, te se ovo ne mora nužno smatrati primjerom zamjene akuzativa i ablativa.

U primjerima iz III. pak deklinacije prisutna je zamjena između padežnih oblika te je treba razumjeti kao izravne ili neizravne rezultate raspada deklinacijskoga sustava u romanskome pučkom govoru: *ad onor**e*** u crkvi sv. Petra na Lučcu; *ad onor**e*** u crkvi sv. Julijane; *in honor**e*** u crkvi sv. Martina; *sub onor**e***[35] iz crkvi sv. Marije nad Zlatnim vratima. Svi se navedeni primjeri nalaze u splitskim natpisima i – očevidno – odnose se na imenicu *honor*. Jednako tako, svi su primjeri prijedložni izrazi i zato je u teoriji moguće da to nije rezultat utjecaja govornog jezika, već pogrešne uporabe prijedloga (redovito tumačene činjenicom da su još u klasično doba neki prijedlozi bili regirani i akuzativom i ablativom, među kojima najčešće *in*). U tom bi slučaju zanimljivo bilo primijetiti kako četiri puta ablativ dolazi umjesto akuzativa, a samo je jednom obrnuto.[36] Ti ablativi jednaki su općim romanskim oblicima jednine III. deklinacije, te bi se – makar oprezno – moglo reći da oni ovdje to i jesu.

U merovinško doba općenito se povećava uporaba završetaka *-a*, *-o*, *-e* mjesto *-am*, *-um*, *-em* te se nekadašnja šesteročlana padežna paradigma svodi na *casus generalis*, tj. jedan opći oblik kakav, u konačnici, nalazimo u romanskim jezicima. Kao što se vidi i iz naših primjera, pojava *-e* umjesto *-em* općenito je češća kod akuzativa s prijedlogom negoli kod samostalnog akuzativa. Ni tu se ne daju fonetsko-morfološki i morfosintaktički uzroci uvijek jasno razlikovati, to manje ondje gdje se latinski njegovao u učenoj sredini bez utjecaja pučkoga govora.[37]

U prethodno navedenim slučajevima *diaconus Dabr**o***; *Dominnicus marmurari**o***; *s*(*an*)*c*(*tu*)*s Domni**o***; *domn**o** Martinus archiep*(*iscopu*)*s* i *domn**o** Furminus* uz pravilne klasične nominative u istim sintagmama jednakopravno stoje govorni oblici na *-o*. Jasno je da se radi o imenima i njihovim apozicijama, s različitim završecima i jednakim funkcijama. Upravo je svijest, odnosno ne-svijest o tome da je ono što se piše toliko različito od onoga što se govori, omogućila prodiranje romanskih sintaktičkih navada u tekst koji se formalno percipira kao latinski, upravo zato

[34] Ulomak iz 65. psalma, no s dodanom invokacijom.

[35] Iako *sub* može ići i s ablativom, no ovdje po smislu dolazi akuzativ.

[36] *p*(*ro*) *remedi**u***(***m***) u Trogiru.

[37] Stotz 1998, 92, § 41.3-41.4.

što prije karolinške intervencije nema jasno postavljene granice između govornog jezika i pisane norme. Zato takvi oblici i mogu koegzistirati.

No i u tekstovima zadarskih, splitskih i trogirskih natpisa pojavljuje se tendencija već uočena u diplomatičkim spisima dalmatinskih gradova,[38] a to je uporaba tzv. udobnog nominativa („der bequeme Nominativ“)[39] na neočekivanim mjestima. Njega nalazimo u kosim padežima kao hiperkorektnu reakciju na pretjerano pojednostavljivanje nominalne sintagme: [*Dei*] *electis Gabrihi**l***, *Milhahi**l*** na zadarskome natpisu sa stupa iz prve polovice IX. st.;[40] *edificavi dom**us*** u crkvi sv. Petra na Lučcu u Splitu; *ist**us** cancell**us** fabricauimus* u kući na Poljani Grgura Ninskog u Splitu; *cum frat**er** meo Fusco et cum frat**er** meo Domčo* u crkve sv. Julijane; *cu*(*m*) *cognatu meo Petr**us*** u crkvi sv. Martina u Trogiru.

Ponajviše se njime uspostavlja sintaktičko mjesto mirovanja, a kao pauza najčešće se koristi u općepoznatim izrazima, imenima te često korištenim titulama i zanimanjima.[41] Uslijed raspada naslijeđenog sustava padeža u prijelazu iz latinskoga prema ranome romanskom u našim natpisima često dolaze oblici nominativa umjesto kosih padeža. U našim primjerima uglavnom se radi o osobnim imenima, iako se pojavljuju i dva nominativa, *domus* i *cancellus*, umjesto akuzativa izravnog objekta, što je puno rjeđi način primjene tog padeža. Mogući razlog za to jest što je imenica *domus* tako izgledala u mnogim padežima što jednine što množine, pa je zbog jednaka oblika u jednini i u množini (opet *domus*) došlo do zamjene dvaju oblika. Drugi slučaj, *cancellus* 'oltarna pregrada', pripada skupini novotvorenica[42] i neka je vrsta tehničkog izraza koji je možda zato ostao nesklonjen. Redovitija je pak pojava dispozicijskih socijativa u nominativu umjesto ablativa, kakvi se pojavljuju u nabrajanju, obično iza pravilne sintagme, gdje se često radi o rodbinskim odnosima,[43] kao npr. *frater* u dvama našim primjerima.

Razmatrajući dalje problem nominativa uočava se na sarkofagu iz dvorišta kuće Slade u Trogiru poznata sintagma *s*(*an*)*c*(*t*)*i patri*. Izraz zasigurno treba protumačiti kao duhovnu sankciju jer navedenom izrazu prethodi ... *et VIII* u istome retku, što upućuje na prijetnju srdžbom ili prokletstvom 318 crkvenih otaca s Nicejskoga sabora, kakva se redovito navodi u sankcijama završnih klauzula diplomatičkih dokumenata. Nakon pretpostavljene imenice *maledictio*, *ira*, *anathema* ili koje druge slična značenja i broja (31)8 očekivao bi se, prema pravilima klasične gramatike, subjektni genitiv *sanctorum patrum*. Umjesto njega u natpisu su ure-

[38] Bralić 2014, 21.
[39] Stotz 1998, 240, § 4.2.
[40] Milošević (ur.) 2000, 169.
[41] Stotz 1998, 240, § 4.2.
[42] Niermeyer, *s.v.*
[43] Sabatini 1996, 146-147.

zani oblici *sci patri*, koji zacijelo treba razriješiti kao nominativ *s*(*an*)*c*(*t*)***i*** *patr**i***.[44] Atribut *sancti* razumljiv je kao Stotzov udobni nominativ, a imenica *pater* u tom bi slučaju trebala imati oblik *patres*.[45] Moguće je da je analogijom prema pridjevu i imenica dobila jednak završetak utjecajem nastavka *-i* za mušku množinu II. deklinacije, ponajviše iz razloga što su u jednini te deklinacije neke česte imenice također završavale na *-er* (npr. *puer*). Sintagma je zacijelo odraz govornoga jezika toga doba – *santi patri*. Kako je već navedeno, natpis je datiran u drugu polovicu ili kraj VIII. st., što odgovara stanju latinskoga prije karolinške reforme, no nominativ može biti i rezultat utjecaja okamenjenih sintaktičkih preoblika.

Hiperkorektizam se možda najviše očituje u rečenici gdje je čak zamjenica *iste* u nominativu *istus*, zamjenjujući tako, zajedno s imenicom koju opisuje, izravni objekt u akuzativu. Zacijelo je oblik *istus* u konkretnom primjeru nastao analogijom prema imenici *cancellus*, no nije isključeno da je u pitanju hiperkorektan oblik u široj uporabi. Postojala je naime tendencija da se deklinacija zamjenica izjednači s deklinacijom pridjeva. Izjednačavanje zamjeničke deklinacije s deklinacijom pridjeva na *-us*, *-a*, *-um* odnosi se ponajprije na oblik nominativa jednine na *-e*. Za *ipse* već u starolatinskom postoji oblik *ipsus*, vjerojatno olakšan srednjim rodom *ipsum*. Oblici na *-ud* još se od starine zamjenjuju oblicima na *-um*: *istum* umjesto *istud*.[46]

Osobito se vidi da u nominativu umjesto u kosim padežima stoje odnosi među osobama: vlastita imena, Božje ime, rodbinski nazivi – kao što je u posljednjem primjeru slučaj – i dr.[47] No možda bi ovdje trebalo pomisliti i na autorov/klesarov strah od jedinstvenog oblika odnosno govornoga jezika. Budući da je svjestan kako jezik kojim govori nije onaj kojim bi trebao pisati, autor teksta popravlja oblike koji mu izgledaju sumnjivo odnosno „nepravilno“.

Jednostavnom računicom da se zaključiti kako je u natpisima iz dalmatinskih gradova – i pobijajući početnu hipotezu – nominativ izjednačen ili čak preteže nad općim padežom. Ovdje se valja prisjetiti činjenice da je u istočnoj Romaniji u pluralnoj fleksiji nominativ već istisnuo i akuzativ, što znači da nominativ nije samo u funkciji subjekta, a sve to zahvaljujući otpadanju dočetnog *-s* koje se u zapadnoj pak Romaniji sačuvalo, te time omogućilo prevagu akuzativa nad nominativom.[48]

---

[44] Basić 2018, 296-297 i 303-304 sintagmu također tumači kao nominativ, potkrjepljujući tezu primjerima nominativa iz ranosrednjovjekovnoga diplomatičkoga materijala. Autor ističe i kako je trogirski natpis prvi primjer takve sankcije u istočnojadranskoj epigrafiji.

[45] Kao u oporuci priora Andrije iz 918. god., darovnici priora Maje iz 986. god., Agapinoj oporuci iz 999. god. i Dauzetinoj oporuci iz 1044. god. Svi dokumenti potječu iz Zadra.

[46] Stotz 1998, 119-120, § 53 i 54.1.

[47] Stotz 1998, 241-242, § 5.

[48] Tekavčić 1970, 177-179.

Istražujući dalje odstupanja od klasičnolatinskih norma, zamjećuje se da je u crkvi sv. Petra na Lučcu u Splitu sačuvan oblik tzv. muške deklinacije na *-a* mjesto genitiva na *-e* (*-ae*): *ad onore s*(*an*)*c*(*t*)*i Petri et s*(*an*)*c*(*t*)*i Andre**a***. Takvi su primjeri, no ženskoga roda nađeni i na kasnoantičkim, ali i poganskim natpisima.[49] Kao što su istraživači prije naslućivali, fenomen je očito bio i prostorno i vremenski više raširen nego što se u početku mislilo. Tumači se kao tendencija da se padežna paradigma I. deklinacije svede na jedan oblik, tj. na *-a*.[50]

Još jedan oblik genitiva ostao je sačuvan u natpisima. Nalazi se na nadvratniku iz crkve sv. Julijane u Splitu: *ad onore s*(*an*)*c*(*t*)***a*** *Iulian**as** et s*(*ancti*) *Luc**as***. Ovdje genitiv atributa *s*(*an*)*c*(*t*)***a***, poput prethodnog primjera, završava na *-a*, međutim je ime koje on opisuje u genitivu na *-as*. Takve se fakultativne varijante nalaze i u tekstovima poganskih natpisa, no ne i kršćanskih.[51]

Neke riječi hebrejskog i aramejskog podrijetla u latinskome nisu sklanjane, a druge su općenito ili po nekom izboru podređene jednoj ili više deklinacija.[52] Vlastita pak imena u pravilu nisu deklinirana, npr. *Adam*/*Adae*, *David*/*Davidis* i dr. Često postoji jedan opći padež za nominativ i ostale padeže, a poseban oblik za genitiv. Za tu pojavu nedostaju veća i dopunska istraživanja, tako da će i ta opažanja u budućnosti zasigurno biti povećana.[53]

Naš je prilog dosadašnjim spoznajama ovakav: u epigrafskoj građi svih triju gradova pojavljuje se ime arkanđela Mihaela i to u raznolikim oblicima. U Zadru je sačuvano njegovo ime zajedno s Gabrijelovim – *Gabrihil* i *Mi**l**hahil* – očevidno nesklonjeno (zanemarit ćemo ovdje ubačeno *-l-* jer se zacijelo radi o kakvoj klesarovoj pogrešci). Oba imena dolaze nakon izraza [*Dei*] *electis*, koji je svakako u dativu. U Splitu je pak mramorni ulomak s izrazom *Michaheli arc*... Rapanić ga tumači kao izvorni oblik, odnosno pravilan dativ na *-i* po III. deklinaciji,[54] zbog čega je, jasno, sâmo ime nadopunio i apozicijom *arc*[*hangelo*...] u dativu. Trogir, na koncu, ima sintagmu *de donis D*(*e*)*i et s*(*an*)*c*(*t*)*i Michaeli archangeli*, gdje su sačuvana oba puna oblika, ime i apozicija. Ovdje su ipak u sigurnome genitivu. Zgodno je uzgred spomenuti i nalaze s hrvatskog teritorija pod karolinškim utjecajem. Na lokalitetu Crkvine kod grada Knina na oltarnoj ogradi pretpostavlja se da je nesačuvan dio riječi osnova imena ovog arkanđela: [...*Michahel*]*is et Gabrihe*[*lis*...].[55] Ovdje se to ime

[49] Skok 1915, 63.
[50] Gaeng 1984, 11-12.
[51] Gaeng 1984, 11.
[52] Stotz 1998, 113, § 50.7.
[53] Stotz 1998, 114, § 50.8.
[54] Rapanić 1971, 276.
[55] Delonga 1996, 62.

sklanja po III. deklinaciji te je očito da se radi o genitivu na *-is*. Tako je i na lokalitetu Dragovića, na istoimenom pritoku rijeke Cetine, gdje se pretpostavlja dočetak imena [...*Micha*]*elis*.[56] Opet je u pitanju genitiv III. deklinacije. U šibenskome Donjem Polju nađen je pak ulomak s natpisom *Mi*(*c*)*h*(*ae*)*l et C*(?)[...].[57] Ime je tu očito nesklonjivo, vjerojatno u nominativu, no nije isključen ni koji drugi padež. Budući da ostatak natpisa počinje sastavnim veznikom *et*, Delonga pretpostavlja ime još jednog sveca. Kako imena dvojice arkanđela često dolaze zajedno, a i oblik sljedećeg slova ukazuje na to da to ne mora biti *C*, već može biti i *G*, nije isključeno da se odnosi na arkanđela Gabrijela kao u gore navedenim primjerima. I dalmatinska listina poznaje ime Mihael. Ovdje ćemo zbog ograničenosti teme spomenuti samo inventarnu ispravu splitskoga priora Nicifora iz 1040. god. Na nju upozorava Rapanić u bilješci tumačeći oblik *Michahelo* kao dativ imena *Michaelus*,[58] no to je pravilni ablativ (apsolutni) u dataciji na početku isprave: *regnante domino nostro perpetuo ac piissimo augusto Michahelo*...[59] Tu se pak ime sklanja opet po II. deklinaciji. Zaključno se očito treba složiti sa Stotzom da je sklonidba ovoga hebrejskog imena nesigurna te bi samo temeljita analiza cjelokupnoga ranosrednjovjekovnoga latinskog korpusa dala točniji uvid i u njegovu sklonidbu.

Na sarkofagu nadbiskupa Martina u Splitu da se pak zamijetiti rijetka pojava u jeziku natpisâ, ali i u našoj diplomatičkoj građi, a to je promjena deklinacije pridjeva. U izrazu *care*(*m*) *patre*(*m*) pridjev je – zacijelo analogijom prema imenici – prešao iz I./II. u III. deklinaciju. Zamjena između dviju skupina pridjeva bila je dosta živahna i to u obama pravcima, ali su svakako prijelazi iz I. i II. u III. deklinaciju bili rjeđi. Neki od njih daju se objasniti djelovanjem analogije.[60]

Na oltarnoj ogradi iz splitske crkve sv. Petra u Lučcu uklesan je izraz *Petrus neputus*. Ž. Rapanić imenicu *neputus* shvaća kao dio imenske formule,[61] što nije neobično jer je i u starome Rimu postojalo prezime *Nepotus*[62]. N. Jakšić pak – s kime bismo se prije složili – riječ prevodi tradicionalno kao unuk/nećak,[63] a kao „nećak“ – doduše sa znakom upitnika – i Katičić[64]. Za *nepos* naime nalazimo oblik *nepotus*, *nevotus*, *nebodus* i sl. kao prijelaz iz III. u II. deklinaciju.[65] Očevidno je kako se osim

[56] Delonga 1996, 89.
[57] Delonga 1996, 149.
[58] Rapanić 1971, 276.
[59] CD I, 73.
[60] Stotz 1998, 12, § 5.1.
[61] Rapanić 1984, 174.
[62] Npr. slavni rimski povjesničar Kornelije Nepot.
[63] Mihaljević 2011, 44.
[64] Katičić 2007, 241.
[65] Stotz 1998, 29, § 10.5.

metaplazme deklinacije u ovoj imenici dogodila i glasovna promjena (*o* je prešlo u *u*), te je time nastao konačan oblik *neputus*.

Izraz *famosa laudem domno Martinus* sa sarkofaga nadbiskupa Martina uočio je Skok prije više od stotinu godina kao primjer za naopako pisanje dočetnog *-m* (1915: 45). Osim spomenutog, taj izraz sadrži još jedan morfosintaktički problem. Naime, apozicija *domno* trebala bi se slagati sa subjektom *Martinus*, no funkciju nominativa ovdje obavlja oblik na *-o*. Skok[66], a poslije i Rapanić[67] predložili su da se *famosa laudem domno* razriješi kao *dominus famosa laude*, čime se dobiva odgovarajući ablativ kvalitete, a izraz sretno uklapa u ostatak rečenice.

U trogirskoj crkvi sv. Martina nalazi se natpis na kojem između ostalog stoji: *onorem tanti patris que hic consecrati sunt*. Najprije je neobična uporaba zamjeničkog pridjeva *tantus*, zacijelo umjesto *iste* ili *ille*. Nadalje, uz genitiv jednine *patris* očekivao bi se oblik relativa *qui*, no ovdje je oblik *que*, naizgled ženskog roda, a zapravo opći oblik odnosne zamjenice, kao u romanskim jezicima. Budući da je *pater* u jednini, očekivalo bi se da i rečenica koja se odnosi na njega bude s predikatom u jednini, međutim on je u množini. Zbog toga bi se moglo pomisliti i da izraz *tanti patris* možda funkcionira kao genitiv množine (s obzirom na česte međusobne zamjene vokala *e* i *i* kao i tendenciju da imenice muškog roda množine u istočnoj Romaniji uzimaju završetak *-i*), no to je manje vjerojatno, a ni konzultirana literatura ne navodi slične primjere.

U dalmatinskim epigrafskim izvorima postoje i slučajevi mijenjanja roda imenice. *domus* je još u antici bila neobična jer osim što završava na *-us*, a ženskog je roda, ima i neke padeže po II., a ne – kao što bi se očekivalo – po IV. deklinaciji. Budući da srednjovjekovna gramatika teži popraviti „nepravilne“ oblike, takav se primjer može naći i u zadarskoj crkvi sv. Marije Velike: *Ǝ]ntroibo in domo tu**o*** umjesto *tuam*. Iz oblika posvojne zamjenice jasno je da je on analogijom prema imenici jednaka završetka, a onda i da je *domus* ovdje muškoga roda. U Splitu je ipak ženskog roda: *hanc domu*(*m*) na zabatu oltarne ograde iz crkve sv. Mikule, što svjedoči o tome da znanje o rodovima imenica nije svugdje bilo potisnuto.

Drugi je slučaj promjene roda sličan, ali je vjerojatnije da se radi o pogrešci ili previdu. On se pak odnosi na zamjenicu *hic*. Naime, u rečenici *posui h**e**c tumulu*(*m*) na natpisu sa sarkofaga priora Petra očevidno je kako uz imenicu muškog roda stoji zamjenica u ženskome rodu. Jamačno je riječ o nesigurnosti u rodu imenice, ili spajanju oblika zamjenice koji je u trenutku nastanka natpisa njegovu autoru zvučao najbliže, odnosno najpoznatije, s imenicom koju je svakako morao upotrijebiti. Nije nemoguće

[66] Skok 1915, 45.

[67] Rapanić 1971, 301.

niti da se dogodila glasovna promjena, tj. da je *o* prešlo u *e*, no Stotz ni Skok u odgovarajućim poglavljima ne navode slične primjere.

Ista zamjenica opet je stvorila problem autoru natpisa s oltarne ograde u Kaštel Sućurcu (izvorno iz Splita) iz, kako se pretpostavlja, kasnog VIII. st.: *aspice h**unc** opus miro quo decore fact**o**...*[68] Umjesto *hoc* uz *opus* stoji zamjenica u muškome rodu. Možda bi prehrabra bila tvrdnja da je imenica *opus* prešla iz srednjeg u muški rod, no zacijelo je njezin završetak *-us* utjecao na to da privuče zamjenicu u muškom rodu. Navedenu imenicu opisuje i particip *facto*, vjerojatno ablativ, nastao atrakcijom prethodnih ablativa *miro quo decore*. Očekivani oblik bio bi, jasno, *factum*.

Još je jedan zadarski slučaj vrijedan lingvističke pozornosti – posvetni natpis iz crkve do istočnih gradskih vrata: *B*]*eati Adrianus et s*(*an*)*c*(*t*)*e Natalie martires tue vovit et fecit Donat*[*us*. Osim predikata i subjekta na samom kraju malo je toga što je u rečenici ispravno. Petricioli je natpis proglasio „vulgarnom latinštinom“[69]. Donat, ili onaj tko je u njegovo ime izradio natpis, očevidno uopće nije poznavao latinsku gramatiku. Rečenični dijelovi poredani su nasumce i besmisleno je navoditi glasovne ili morfološke promjene, kao ni utjecaj govornog jezika, kad je jasno da je autor pogađao oblike. Mučenici blaženi Hadrijan i sveta Natalija zacijelo su oboje trebali biti u dativu neizravnog objekta, no Hadrijan je, kako se čini, u nominativu, njegov atribut u genitivu, a mučenici su u nominativu ili možda akuzativu množine. Samo je Natalija sa svojim pridjevcima u očekivanu dativu (doduše, sudeći prema zatečenim oblicima, mogla bi biti i u genitivu). Na koncu, ovakva je jezična situacija primjer iskvarena i kaotičnog stanja jer u njoj nema sustava, niti staroga niti novoga. Taj jezik *ne postoji*.

Za kraj nam ostaje najvažnija promjena s područja nominalne fleksije: u splitskoj crkvi Gospe od Zvonika uklesan je bio donatorski natpis s kraja XI. st. s intitulacijom *ego domno Furminus*, *prior **de Spalato***, jedini primjer razvoja latinske sintetske deklinacije u analitičku romansku. Taj je način izražavanja specifikativnoga genitiva u XIII. st. posve zaživio, što se vidi u mnogobrojnijim primjerima poput *capellanus de Spalato* ili *castrum de Clissa*.[70] Slične se formulacije nalaze kod još jednoga dalmatinskog priora, zadarskoga Andrije, u njegovoj oporuci koja je živo i autentično svjedočanstvo jadertinskoga romanskog govora s početka XI. st. Priorsku funkciju obnašali članovi najuglednijih i najimućnijih građanskih obitelji Splita, Zadra i Trogira, a natpisi i isprave pokazuju se priorat redovito nasljeđivao.[71]

---

[68] Basić–Jurković 2011, 159.
[69] Petricioli 1962, 259.
[70] Perić 1980-1981, 5.
[71] Delonga 1997.

Ako tomu dodamo i sinkopirane oblike *domno*/*domna* te *domno* u funkciji nominativa te glasovne promjene u imenima njegovih supruga, to je natpis u kojem je najizrazitiji utjecaj govornoga romanskog jezika.

### 2.2. verbum

Latinska imenska morfologija mijenjala se ranije i vjerojatno brže od glagolske.[72] Stoga su na području glagolskoga sprezanja formalne promjene, kao i u listinama, manje izražene (ali su zato promjene u funkcijama sve izrazitije), što je proces koji se u jezičnoj povijesti može promatrati uvijek iznova, i većinom manifestiraju klesarovu ili piščevu nesigurnost. Zamjena prezentskih nastavaka *-it* i *-et* (*requiesscet* umjesto *requiescit* na sarkofagu nadbiskupa Ivana Tvrdakova) rezultat je glasovnih promjena, odnosno prestanka razlike u kvantiteti jednostavnih vokala. *ĭ* je naime u govornome jeziku vrlo rano zamijenjeno vokalom *e*. Iako je bilo teško između tih glasova ustanoviti nijanse u izgovoru, karolinška reforma ipak je uspostavila fonemsku opoziciju bez velike muke, što se vidi na temelju pisane tradicije.[73]

Od manje očekivanih glagolskih promjena u splitskim su natpisima nađeni ovi primjeri: ***ed****edificavi ecclesiam* s redupliciranim perfektom na nadvratniku iz crkve sv. Julijane; *Ego Petrus neputus feci**t** cancellu*(*m*) s glagolom u 3. umjesto u 1. licu iz crkve sv. Petra na Lučcu; *Dominnicus marmurario* [...] *fabricauimus* i *Gadua*[74] *una cum coniuge mea et filiis n*(*ost*)*ris edificavim*(*us*) s arhitrava donjega i gornjeg dijela oltarne ograde u kući na Poljani Grgura Ninskog u 1. licu množine umjesto jednine.

I u trogirskoj crkvi sv. Martina – gdje je uklesano *ego Maius prior una cu*(*m*) *cognatu meo Petrus cogitav**imus*** – prisutna je inkongruencija subjekta i predikata. Pri koordiniranju dvaju rečeničnih dijelova tipa *aliquis cum aliquo* već je u starolatinskome predikat često bio u množini. U korijenu te pojave očito je misao da je prateći član stvarni subjekt radnje.[75] Takva je pak skladnja česta u našim ranosrednjovjekovnim listinama jer se socijativ zapravo doživljava kao drugi subjekt, ali ujedno i manje važan član u nabrajanju i redovito je postponiran nominativnom subjektu.

Suprotan trogirskom primjeru splitski je natpis iz Sv. Petra na Lučcu: [... *cum coniu*]*ge mea edificav**i** domus*, gdje je subjekt u nominativu jednine zbog razmrvljenosti materijala ostao nepoznat. Tu je predikat ipak ostao u jednini.[76]

---

[72] Maiden; Smith; Ledgeway (ur.) 2013, 112.

[73] Stotz 1996, 35, § 28.2.

[74] Inače jedini spomen ovog imena u dalmatinskoj onomastičkoj građi i šire. Ako nije lapsus, možda je izvedenica od česta imena *Gaudius* (Rapanić 1984, 174-175; Milošević (ur.) 2000, 143).

[75] Stotz 1998, 358-359, § 82.3.

[76] Rapanić smatra da bi ispravniji oblik bio *edificavimus* (1984, 174).

U slučaju redupliciranog perfekta do promjene je došlo jer sufiks *-v* više nije dovoljno snažna oznaka prošlog vremena pa se početni slog zbog toga udvostručio. Tvorba perfekta pomoću reduplikacije naslijeđena je iz indoeuropskog prajezika, a u antici su te tvorbe predstavljale prilično nekoherentan razred s mnoštvom anomalija. Među glagolima iz te vrste puno je onih čija se perfektna osnova ne razlikuje od prezentske, te je očito ponegdje postojala potreba da se perfektne osnove koje nisu posebno obilježene prepoznaju kao takve, bilo putem ovoga pomoćnog morfema bilo pomoću sigmatskog oblika. Kao polazište odnosno asocijacija služili su složeni glagoli od *do*, *dare* (koji inače ima redupliciran perfekt), što se vidi po tome što su oblici *-ded-* česti.[77]

Inkongruencija pak subjekta i predikata, kao i inkongruencija glagolskog lica, gdje je u prvome slučaju auktorovo ime u nominativu, a predikat u 3. l. sg., dočim je u drugome subjekt u singularu, a predikat u pluralu, da se objasniti klesarovim nepoznavanjem latinske konjugacije.

Na sarkofagu nadbiskupa Ivana Tvrdakova stoji pojačan oblik perfekta *fuit natus et notritus* s *fuit* umjesto *est*. Takav je perfekt postojao još u klasičnom latinitetu kada se osobito isticala prošlost, a njegov je začetak u izrazima poput *carus est* ili *amatus est*, te je onda za izražavanje perfekta trebalo reći *amatus fuit*.[78] Najstariji slučaj takve zamjene zabilježen je kod Petronija: *domata sit* umjesto *dometur*.[79] U pučkome antičkom latinitetu analitički oblici *laudatus sum*/*eram* izjednačili su se sa sintetskim *laudor*/*ladabar* (koji je nestao bez traga te da ga nema ni u romanskim jezicima). Pomoćnim glagolom htio se izraziti perfektski smisao, tj. prošlost,[80] zacijelo iz razloga što oblici prezenta nisu bili dovoljno izražajni kao indikatori prošlosti.

### 3. Sintaksa

Budući da je osjećaj za slaganje padeža s prijedlozima već u vulgarnom latinitetu sve slabiji, događa se da se *pro* slaže s akuzativom mjesto ablativa: *p*(*ro*) *remedi**u***(***m***) *an*(*ime*) *n*(*ost*)*re* s nadvratnika crkve sv. Martina u Trogiru. Takva promjena nije česta,[81] te je ovo izoliran primjer u našoj ranosrednjovjekovnoj epigrafičkoj građi. Kao što je već spomenuto u prethodnom poglavlju, zamjene kod prijedložne rekcije – ako bismo ih protumačili kao takve, a ne kao romanštine – uvijek idu u korist ablativa.

Sljedeća je promjena s područja sintakse padeža osobito zanimljiva. Naime, na sarkofagu nadbiskupa Ivana Tvrdakova nalazi se invokaci-

[77] Stotz 1998, 202, § 115.8.
[78] Grandgent 1907, 51.
[79] Tekavčić 1970, 139.
[80] Stotz 1998, 328, § 64.1.
[81] Stotz 1998, 252-253, § 12.3.

ja *In n*(*omine*) *d*(*omi*)*ni e*[*t*] *patr**i** et filii et sp*(*irit*)***u*** *s*(*an*)*c*(*t*)***o***. U ovoj općepoznatoj i raširenoj formuli velik je broj odstupanja od latinske norme. Ako krenemo redom, najprije se uočava gen. sg. *patri* umjesto *patris*, što bi mogla biti posljedica težnje unifikaciji sklonidbenih tipova, tj. sklanjanja imenice *pater* po II. umjesto po III. deklinaciji. No nije isključeno niti da se radi o čestoj zamjeni genitiva i dativa u posvojnoj i adnominalnoj funkciji, postojećoj i u I. i II. deklinaciji.[82] To bi dakle prije mogao biti dativ negoli genitiv bez dočetnog *-s*. Tim više što se često ta sintaktička pojava prenosi na područje morfologije, što osobito vrijedi za nastavak *-i* umjesto *-is* u jednini III. deklinacije.[83] Skok misli da je tendencija za izjednačavanjem genitiva i dativa jednine potekla od I. deklinacije; budući da se *s* nije izgovaralo, izjednačili su se u izgovoru genitiv i dativ III. deklinacije, a i u II. deklinaciji se zamjenjuju.[84]

Jasno je dakle kako je razvoj adnominalnog dativa u vezi s otpadanjem krajnjeg *-s* u III. deklinaciji, a od nje se analoškom generalizacijom mogao primijeniti i na ostale deklinacije. Jednako tako, činjenica je da se adnominalni dativ pojavljuje i u čistim, nekontaminiranim oblicima čije podrijetlo možda jest genitivno, ali je forma dativna i nova funkcija posvojna. Takvih dativa ima i u dalmatinskoj diplomatičkoj građi[85] te na kamenim spomenicima s hrvatskog teritorija[86].

Nadalje, imenica IV. deklinacije *spiritus* ima oblik *spiritu* umjesto *spiritus*, a i pridjev *sanctus* koji bi se trebao slagati s navedenom imenicom glasi *sancto* umjesto *sancti* – opet dativ na mjestu genitiva. Moguće je da se dalje u tekstu nalazi sličan problem u izrazu: *filius bene memorie do*(*mi*)*n**o*** *Tordacati* – uz ime u posvojnom genitivu stoji apozicija u adnominalnom dativu. Taj primjer treba ipak uzeti *cum grano salis* budući da je oblik *dom*(*i*)*no* često uobličen kao opći romanski padež te ne mora biti dativ.

Takvi primjeri nisu izolirani na sarkofagu nadbiskupa Ivana jer je i na sarkofagu priora Petra uklesana slična sintagma: *filius bene memorie d*(*omin*)***o*** *Cosme inclit**o*** *prior**i***.[87] Samo ime eventualno može biti u očekivanu genitivu, no preostala su joj tri člana vjerojatno[88] u adnominalnom dativu. U tom smislu moglo bi se uvažiti Rapanićevo tumačenje cijele pravilne dativne sintagme kao rezultata neizgovaranja dočetnoga *-s* u ge-

[82] Gaeng 1984, 70-72.

[83] Stotz 1998, 259, § 17.4.

[84] Skok 1915, 59-60; 64; 65-66; 80-81.

[85] (*iussione…*) *priori et proconsuli* (CD I, 68).

[86] Spomenimo ovdje samo primjer s natpisa kraljice Jelene: *uxor Mihaeli reg**i***.

[87] [*...t*]*emporibus dom*(*i*)***no*** *B*[*ra*]*nnimer**o*** (Delonga 1996: 207); *te*(*m*)*por*[*e*] *domn**o*** [*Br*]*anni*[*mero*] *duci* (Delonga 1996, 217).

[88] Vjerojatno zato što se oblici dativa na *-o* formom podudaraju s općim romanskim oblikom. Iz te perspektive ovdje upada u oči da nema perifraza s prijedlogom *de*, što potvrđuje tumačenje izraza kao adnominalnog dativa.

nitivu III. deklinacije – *prioris* – koji bi za sobom onda povukao tri ostala oblika u dvjema različitim deklinacijama.[89] No svakako nije isključeno da se u Splitu pripadnost mogla izraziti i dativom radije negoli genitivom, osobito u III. deklinaciji.

U nastavku teksta istoga natpisa ponavlja se prethodna slika: (*posui hec tumulu*(*m*) *recepsionis*) *peccatric**i** corporis mei*. Ona je još neobičnija jer se čini da imenica *peccatrix*, ženskog dakako roda, funkcionira kao pridjev, tj. atribut za izraz *corporis mei* koji je u genitivu srednjeg roda. Izgleda da je stvoren novi pridjev *peccatrix*, *-icis* po uzoru na, npr., *felix*, *-icis*. Novi je pridjev u tročlanom izrazu jedini dativ uz dva genitiva. Budući da se radi o jednini III. deklinacije, možda je on zaista genitiv bez završnoga *-s*.

U dvjema dakle situacijama na istome splitskom sarkofagu postoji nadmetanje između genitiva i dativa za prevlast u označavanju pripadnosti, a ono, općenito gledano, traje još od kasne antike.

Da se ne radi o isključivo srednjovjekovnoj pojavi, svjedoče genitivi III. deklinacije na *-i* umjesto *-is* na rimskim natpisima još iz IV. st.: (*pre*)*fectus urb**i***; *in ipsa praefectura urb**i***.[90]

Može se dakle zaključiti kako dativ sve više preuzima poziciju pripadnosti koju je u klasičnome čvršće držao genitiv. Nije bez važnosti što se adnominalni dativ čuva na početku jednoga od nastarijih sačuvanih romanskih tekstova, u Strasbourškim zakletvama: *Pro Deo amur et pro christian poblo et nostro commun salvament* (842. god.). Dakle, u razvoju od latinskoga do romanskih jezika, adnominalni dativ konstantno je živ.

### 4. Raspored rečeničnih dijelova

Klasični latinski jezik imao je neograničenu slobodu reda riječi u rečenici, no takav je morfosintaktički sustav bio održiv zacijelo samo u književnosti; malo je vjerojatno da je neobrazovani pučanin ili seljak koristio tako zamršene periode pri govoru. Kad bismo ga po jezičnoj tipologiji ipak željeli ograničiti, raspored rečeničnih dijelova u klasičnolatinskoj rečenici bio bi SOV, no on se tijekom nekoliko stoljeća borbe između starog i novog izričaja mijenja u SVO.[91]

Ta je promjena započela, kako se da zamijetiti, još u najranijim tekstovima. Pojavljuje se sporadično i kod klasičnih književnika, osobito Cicerona, a kasnije i Petronija, dočim je u IV. st. uglavnom prevladao novi sustav.[92]

---

[89] Rapanić 1971, 296.

[90] Igartua 2014, 476.

[91] S = subjekt, O = objekt, V = glagol (*verbum*).

[92] Grandgent 1907, 31.

Ograničenje slobode reda riječi, tj. stalan razmještaj rečeničnih elemenata značajka je svih romanskih jezika. Zbog gubitka imeničke fleksije međusobni položaj pojedinih dijelova postaje sve važniji, a položaj imenice funkcionalno relevantan.[93]

Time je novi sustav jednostavniji i smisleniji, ali je u kontekstu potencijalnoga romanskog utjecaja teže dati konkretan dokaz o rasporedu jer je dobar dio epigrafskog materijala očuvan samo u fragmentima, a i sam sadržaj (različite vrste ostavština i nadarbina) diktira paušalan, gotovo ukočen odnos rečeničnih dijelova.

U našoj građi imenska fleksija u velikoj mjeri zadržava svoje nastavke pa još nije došlo do strožeg ograničenja u rasporedu riječi, no daju se naći pojedinačni primjeri u kojima je predikat došao bliže subjektu. U Trogiru na nadvratniku crkve sv. Martina stoji rečenica: *ego Maius prior una cu*(*m*) *cognatu meo Petrus cogitavimus* [...] *te*(*m*)*plu*(*m*) *c*(*on*)*struere*. Zanemarivši sad neslaganje subjekta i predikata za koje je već ponuđeno objašnjenje, da se uočiti kako predikat dolazi odmah nakon subjekta, a prije objekta. Tako je i u Zadru na sarkofagu sv. Anastazije na prvim dvama natpisima biskupa Donata: *hic requiescit corpus beate s*(*an*)*c*(*t*)*e Anastasie*. Možda zbog većeg broja sačuvanih natpisa, novi rečenični raspored u Splitu je još češći. Ne uzimajući u obzir one u stihu, kod kojih je do promjene došlo zbog metričkih razloga, navodimo značajnije: na fragmentu arhitrava nepoznata podrijetla [... *aedifica*]*vi eclesia*(*m*) *ista*(*m*) *et crip*[*tam*]; na zabatu oltarne ograde iz Sv. Petra na Lučcu: *edificavi domus Dei*; na poleđini tog zabata: *Ego Petrus neputus fecit cancellu*(*m*); na nadvratniku iz crkve sv. Julijane: *diaconus Dabro* [...] *ededificavi ecclesiam*; na sarkofagu priora Petra: *q*(*ui*) *posui hec tumulu*(*m*).

Pri raspoređivanju dijelova rečenice do izražaja je nesumnjivo došao i biblijski stil. On se očituje u premetanju predikata ispred subjekta (VSO ili čak OVS): na sarkofagu Ivana tzv. Ravenjanina: *Hic requiiscet fragelis ei inutelis Iohannis peccator harciepiscopus*; na sarkofagu nadbiskupa Ivana, Tvrdakova sina: *hic requiesscet flagellis peccator Ioh*(*annes*); *que*(*m*) *elegit d*(*eu*)*s*; na sarkofagu nadbiskupa Martina: *animam su*(*m*)*sere ministri*; *iacet* [...] *domno Martinus...* Posljednji je natpis zahtjevniji za konstrukciju te su iz njega uzeti primjeri sigurnijih oblika.

Očevidno je dakle iz navedenih primjera da predikat/glagol dolazi bliže subjektu, a iza predikata stoje njegove dopune.

## 5. Zaključna razmatranja

Na osnovi učinjene raščlambe i klasifikacije da se zaključiti kako u analiziranom korpusu natpisa iz triju gradskih općina bizantske Dalmacije prevladavaju standardne značajke srednjovjekovnoga latiniteta, ali ima

[93] Tekavčić 1970, 147.

i nekih manje očekivanih promjena. Nijedan natpis nije u potpunosti ranoromanskoga značaja, već prevladava kombinacija srednjovjekovnoga latiniteta s ponegdje snažnijim elementima govornoga jezika i nesnalaženja u latinskoj sintaksi. Odstupanja od normativne gramatike različita su podrijetla: u morfološkom smislu više je odstupanja s područja *nomena*, a manje *verbuma*, što je tendencija kakva postoji u starijim natpisima,[94] ali i u diplomatičkoj građi[95].

Rezultatima istraživanja polazna pretpostavka o romanskome utjecaju kroz gubitak krajnjeg *-m* u akuzativu jednine (neovisno o deklinaciji) samo je djelomično dokazana. Takvi okrnjeni oblici dolaze samo u prijedložnim izrazima, dakle kosim padežima, te se onda ne može isključiti mogućnost pogrešne prijedložne rekcije, iako taj ablativ, jednak govornom romanskom obliku, preteže nad akuzativom u odnosu 4 : 1. Stoga hipoteza o romanskome utjecaju u kosim padežima deklinacije ostaje samo hipoteza. Pravi dokaz inherentna romanskog utjecaja u jeziku ove građe na prvom bi mjestu bila dezintegracija latinske imenske fleksije. Ona je bitna za ikakav zaključak o potencijalnome romanskom utjecaju jer je pojava analitičke deklinacije umjesto nekadašnje sintetske *najvažnija* značajka romanskoga u opreci s latinskim.

U opisanoj građi posvjedočena je samo jednom i to u Splitu, gdje na natpisu iz crkve Gospe od Zvonika uglednik Furmin za sebe kaže da je on *prior de Spalato*. Nije dakle *Spalatensis*, *Spalatinus* ili koji sličan pridjev upotrijebljen, već romanski prijedložni izraz. O romanskome utjecaju svjedoče i oblici na *-o* u funkciji nominativa – i to redovito vršitelja radnje (među kojima je i ovaj *domno Furminus*). Uzevši u obzir da su oni nađeni također u Splitu, može se reći da je u tom gradu utjecaj govornog jezika posve očit. Dočim su u Zadru početkom XI. st. fenomeni koji se ovdje analiziraju – kao rezultat utjecaja govornoga jezika – vrlo izraženi i vidljivi u dispoziciji oporuke zadarskoga priora Andrije iz 918. god. (a i Agapine iz 999. god.), epigrafska građa iz tog pa i starijeg vremena to ne pokazuje. Uzrok tolikoj razlici možda bi najprije trebalo tražiti u slabijoj očuvanosti zadarske kamene građe, ali i u vrsti sadržaja, što će biti razjašnjeno pri kraju ovog zaključka.

Građa iz Zadra i Trogira u tom je smislu manje rječita, no ipak se može reći da je odnos između pisanih i izgovaranih oblika ondje bio poprilično dinamičan. U Zadru je utjecaj govornoga jezika najočitiji u ulomku iz psalma *I]ntroibo in dom**o** tu**o***. S obzirom na to da se u natpisima često radi o ustaljenim rečeničnim sklopovima kršćanske tematike, očekivao bi se i viši stupanj točnosti u gramatici. Međutim, radi se o gramatički individualiziranim sintagmama. To su ponajviše vulgarizirane rečenice

[94] Adamik 2014, 643.
[95] Bralić 2014, 1.

pisanoga teksta, a dijelom odraz govornoga jezika prilagođena latinskoj pisanoj normi.[96] Osim toga, opravdano je, kako tvrdi Banniard, pretpostaviti da „govori ne variraju značajno samo sintaktički, morfološki i leksički već i po intonaciji, boji zvuka, regionalnim nijansama, društvenim skupinama, četvrtima itd.[97]

Već u jeziku listina kao zanimljiva reakcija na govorne oblike pokazao se veći broj nominativa umjesto kojega kosog padeža.[98] Stoga se takav nominativ (osobito onaj na *-us*) koji je ugodan, zgodan za pisca jer ne mora razmišljati o sklonidbi, hiperkorektno uvodi u rečenicu i u njemu se najviše očituje vlastita svijest o razlici između govorenog i pisanog jezika.

Druga je najvažnija morfosintaktička pojava nadmetanje dativa s genitivom za izricanje pripadnosti. Naime, očevidno je da su u tom kontekstu oblici dativa, osobito u III. deklinaciji, dobili prednost nauštrb genitivu. Budući da je još u antici latinski pokazivao takvu sklonost, ne može se reći da je u pitanju obilježje govornoga jezika, već više naslijeđena tendencija.

Kao što je već ustanovio Katičić, najranija je tradicija latinske srednjovjekovne pismenosti u Trogiru „sasvim srodna“ s onom u Zadru,[99] međutim srodna je i s onom u Splitu. Suživot latinskoga i romanskog pokazao se u nešto većoj mjeri na splitskim kamenim spomenicima negoli na onim zadarskima i trogirskima, no lako je moguće da je tomu razlog što su zadarski i trogirski natpisi slabije sačuvani, tj. tekstovno su puno kraći. Mnogi od njih ostali su sačuvani samo fragmentarno, a možemo samo nagađati kakav bi bio jezik natpisa cjelovita sadržaja.

Općenito gledano, jezik natpisa iz dalmatinskih gradova latinski je pod manjim ili većim utjecajem govornoga jezika. Naime, padežna paradigma dobrim je dijelom očuvana, a romanski glasovni likovi i opseg pogrešaka najviše svjedoče o govornom jeziku klesara i/ili nalogodavca,[100] vjerojatno pripadnika patricijata u bizantskim gradovima. No treba istaknuti ono što je već davno uočeno: „...iako su postojale očite ortografske, sintaktičke i morfološke pogreške, ne bi se moglo tvrditi da je tekstovima nedostajao smisao i logika koju su željeli izraziti.“[101]. Osim par slučajeva teško objašnjive sintakse i zahtjevnijih oblika na pojedinim sarkofazima, većina je natpisa potpuno smislena.

Razumno je nadalje upitati se tko je govorio jezikom tih natpisa i je li uopće itko.[102] Za pretpostaviti je naime da se nitko, koliko god obrazo-

[96] Gimeno Menéndez 2010, 29.
[97] Banniard 1992, 230.
[98] Bralić 2014, 250.
[99] Katičić 2007, 240.
[100] Adams 2007, 6-7.
[101] Rapanić 1971, 282, bilj. 26.
[102] Sasvim je sigurno da jezikom zadarskoga natpisa *B*]*eati Adrianus et s*(*an*)*c*(*t*)*e Natalie martires tue vovit et fecit Donat*[*us* nije govorio nitko.

van bio, u vrijeme iz kojega potječe natpisna građa, nije aktivno služio starom latinskom morfologijom u svojem govoru. Tomu najviše svjedoče natpisi čiji su rečenični dijelovi sastavljeni bez sintaktičkog smisla, a samo osnova riječi i njihov raspored u rečenici daju naslutiti koji oblik ima određenu gramatičku funkciju. Ljudi koji su govorili ranoromanskim nisu znali za gramatičke funkcije, padeže (osim za njihove formalne razlike) ili konjunktive, niti su razmišljali o njima niti su ih zanimali. Sva ta lingvistička obilježja izmislili su i proučavaju gramatičari.[103] To istovremeno ne znači da govornici ne bi znali sastaviti gramatički ispravan tekst. Morfološke promjene otežale su pisanje u odnosu na prošla stoljeća, ali ga nisu učinile nemogućim. Oni koji su znali pisati nisu imali razlog koristiti zastarjelu morfologiju u svome govoru, ali ih je talog staroga obrazovanja i tradicije tjerao da se koriste gramatičkim sustavom kojim su slabo vladali.

Naime, iako pravilno oblikovane inskripcije svjedoče o uporabi latinskoga jezika, one ne označavaju nužno i prisutnost njegovih govornika, odnosno osoba kojima je latinski bio materinski jezik ili prvi odnosno dominantan jezik. Takve su natpise mogli postavljati i oni koji latinski uopće nisu govorili, prepisujući ustaljene formule. Nasuprot tomu, natpisi koji sadrže jezične pogreške upućuju na to da su osobe latinski doista, barem djelomično, govorile. Stoga upravo jezično nepravilni natpisi mogu pružiti pozitivan dokaz o prisutnosti lokalnih govornika latinskoga.[104]

Štoviše, prvi dokazi latinske pismenosti u gradovima srednjovjekovne Dalmacije nalaze se u zapisnicima Drugoga nicejskog koncila iz 787. godine na kojem su sudjelovala četvorica dalmatinskih biskupa. Oni su imena i nazive biskupija iznijeli na „romejskome“, tj. latinskom jeziku koji je prenesen u grčki pisani oblik, dočim su svi preostali biskupi (bilo ih je 330 do 367) potpise dali na grčkome, što upućuje na to da je njihov materinski jezik ranosrednjovjekovni latinski.[105]

Latinski je naime u Dalmaciji dominantan još od klasične antike unatoč tomu što su njezini gradovi nominalno priznavali bizantsku vlast. Srednjovjekovni pak latinitet oblikuje se i koristi u situacijama u kojima narod govori ranim dalmatoromanskim jezikom i koje su, sve do konačna političkog sjedinjenja s hrvatskim zaleđem i implementacije grgurovskih crkvenoreformskih tendencija (*reformatio in capite et in membris*) i unifikacije latinskoga jezika, ostale imune na reforme latinske pismenosti.

U ovakvoj raspravi bitno je istaknuti da jezik koji je ostao sačuvan teže može pokazati neke specifične dalmatinske romanizme jer je radikalna redukcija nominalne fleksije – onako kako je tekst koji teži biti latin-

[103] Hernández Alonso 2004, 321.
[104] Adamik 2021, 12.
[105] Basić 2022.

skim uopće propušta na vidjelo – zajednička svim romanskim jezicima. Prema tome, dalmatinski epigrafski materijal pokazuje značajke slične onima kojima je obilježen materijal iz npr. vizigotske Hispanije ili, poslije, iz srednjovjekovnih kršćanskih država na Pirenejskom poluotoku koje su nastale nakon arapske invazije.[106] Osim toga, morfosintaktička udaljavanja od klasičnoga latiniteta u pojedinim regijama mogu biti i odrazom pismenosti prije kao kulturne negoli lingvističke osobitosti.

Dodajmo ovdje i da je utjecaj hrvatskoga adstrata u ovoj natpisnoj građi iskazan samo u području onimije, a u morfosintaktičkom smislu ne može se nazrijeti.

Situacija u kojoj pučanstvo govori ranim oblikom dalmatoromanskoga ostala je nedovoljno zabilježena na natpisima vjerojatno iz razloga što su oni većinom uklesani na *crkvenom* namještaju. To su redom osobni zavjeti koje gradski odličnici ili čak svećenici pišu ne bi li sebi osigurali bolji status u zagrobnom svijetu. Odatle potječe i stalno podsjećanje na grješnost i poniznost koje se provlači kroz velik broj natpisa. Takvi su tekstovi ujednačenijeg sadržaja i stila te u njima konture govornoga jezika ni ne mogu biti preciznije izražene. Epigrafski materijal jadranskih urbanih središta stoji dakle na kasnoantičkim temeljima latinske pismene tradicije koju oslabljuje utjecaj romanske frazeologije i starokršćansko naslijeđe.

Zaključno valja reći da smo pokušali dati prvi sustavan prikaz ranosrednjovjekovnog latiniteta spomeničke baštine dalmatinskih gradova Zadra, Splita i Trogira. Znanje o jeziku stečeno posredstvom listina i sličnih literarnih izvora koji su rijetko sačuvani u originalnom obliku, a mnogo češće u prijepisima iz kasnijih stoljeća, vjerodostojnije upotpunjuju svjedočanstva latinske pismenosti s kamenih spomenika. Iako su brojni natpisi sačuvani samo u ulomcima, a i oni koji su sačuvani u potpunosti ne mogu dati potpun prikaz razvoja kasnog latiniteta, ipak daju naslutiti kako je tekao proces romanizacije dalmatinskih gradova.

[106] Usp.: „*The main syntactic developments that took place between Latin and Romance are spread across the Romance languages as a whole rather than confined to one area as against another.*“ (Adams 2007, 729)

## LITERATURA

Adamik, B. (2012) ‘In Search of the Regional Diversification of Latin: Some Methodological Considerations in Employing the Inscriptional Evidence’, in Biville, F., Lhommé, M.-K. and Vallat, D. (eds) *Latin vulgaire – latin tardif IX: Actes du IXe colloque international sur le latin vulgaire et tardif*. Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée, pp. 123–139.

Adamik, B. (2014) ‘In Search of the Regional Diversification of Latin: Changes of the Declension System According to the Inscriptions’, in Molinelli, P., Cuzzolin, P. and Fedriani, C. (eds) *Latin vulgaire – latin tardif X: Actes du Xe colloque international sur le latin vulgaire et tardif, Bergamo, 5–9 septembre 2012*, vol. II. Bergamo: Bergamo University Press, pp. 641–661.

Adamik, B. (2021) ‘Romanization and Latinization of the Roman Empire in the Light of Data in the Computerized Historical Linguistic Database of Latin Inscriptions of the Imperial Age’, *Journal of Latin Linguistics*, 20(1), pp. 1–19. doi:10.1515/joll-2021-2016.

Adams, J. N. (2007) *The Regional Diversification of Latin, 200 BC–AD 600*. Cambridge: Cambridge University Press.

Banniard, M. (1992) *Viva voce: Communication écrite et communication orale du IVe au IXe siècle en Occident latin*. Paris: Institut des Études Augustiniennes.

Basić, I. (2005) ‘Venerabilis presul Iohannes. Historijski Ivan Ravenjanin i začetci crkvene organizacije u Splitu u VII. stoljeću’, *Povijesni prilozi*, 24(29), pp. 7–28.

Basić, I. (2011) ‘Prilozi proučavanju crkve Svetog Mateja u Splitu’, *Ars Adriatica*, 1, pp. 67–96. doi:10.15291/ars.429.

Basić, I. (2018) ‘Natpis nadbiskupa Ursa kao izvor za crkvenu povijest ranosrednjovjekovnog Zadra (I. dio)’, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 44–45, pp. 154–178.

Basić, I. (2018) ‘Sarkofag s formulom sankcije iz Trogira (Aspekti bizantske diplomatičke tradicije u ranosrednjovjekovnoj jadranskoj epigrafiji)’, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 111(1), pp. 281–330.

Basić, I. (2021) ‘The Inscription of Archbishop John of Split: Iconoclasm and Dissidence in Late 8th-Century Dalmatia?’, in Džino, D. and Strickler, R. W. (eds) *Dissidence and Persecution in Byzantium: From Constantine to Michael Psellos*. Leiden and Boston: Brill, pp. 92–122. doi:10.1163/9789004472952_006.

Basić, I. (2022) ‘Kada počinje latinska pismenost u srednjovjekovnoj Dalmaciji?’, *Vijenac*, 736, pp. 18–19.

Basić, I. and Jurković, M. (2011) ‘Prilog opusu Splitske klesarske radionice kasnog VIII. stoljeća’, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 38, pp. 149–185.

Bralić, A. (2014) *Srednjovjekovni latinski u dalmatoromanskom ozračju: nominalna fleksija u zadarskim ispravama X. i XI. stoljeća*. Doctoral thesis. Zadar: Sveučilište u Zadru.

Delonga, V. (1992) ‘Ranoromanički natpisi u latinskoj epigrafici Kraljevske Hrvatske’, in Čečuk, B. (ed.) *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini: Znanstveni skup Knin, 13–15. X. 1987.* Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, pp. 75–95.

Delonga, V. (1996) *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

Delonga, V. (1997) *Ranoromanički natpisi grada Splita: predkomunalno doba splitske prošlosti*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

Gaeng, P. (1984) *Collapse and Reorganization of the Latin Nominal Flection as Reflected in Epigraphic Sources*. Potomac, MD: Scripta Humanistica.

Gimeno Menéndez, F. (2010) 'Historijska sociolingvistika: proces nastajanja romanskih jezika (Sociolingüística histórica: el proceso de formación de las lenguas románicas)', *Hieronymus*, 3(1), pp. 19–58.

Grandgent, C. H. (1907) *An Introduction to Vulgar Latin*. Boston: D. C. Heath & Co.

Herman, J. (2000 [1967]) *Vulgar Latin*. Translated by R. Wright. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.

Hernández Alonso, C. (2004) 'Estructuras sintácticas del latín y del romance, siglos IX–XII: pérdida y reajuste de la flexión casual', in *Orígenes de las lenguas romances en el Reino de León: siglos IX–XII*, vol. I. León: Centro de Estudios e Investigación 'San Isidoro', Caja España de Inversiones and Archivo Histórico Diocesano, pp. 307–352.

Igartua, I. (2014) 'La reorganización de la flexión nominal en latín tardío: aspectos de tipología diacrónica', in Ruiz Arzalluz, I. (coord.), Martínez Sobrino, A., Muñoz García de Iturrospe, M. T., Ortigosa Egiraun, I. and San Juan Manso, E. (eds) *Estudios de filología e historia en honor del profesor Vitalino Valcárcel*, vol. I. Vitoria-Gasteiz: Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea, pp. 471–491.

Ivanišević, M. (1981) 'Neobjelodanjeni ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Trogira', *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 11, pp. 169–177.

Katičić, R. (2007) *Litterarum studia: književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. 2nd ed. Zagreb: Matica hrvatska.

Kovačić, V. (1995) 'Zabat s formulom zagovora iz Trogira', *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35(1), pp. 293–301.

Kovačić, V. (2015) 'Epitaf sa zagovorom Dobrom Pastiru: prijedlog za sarkofag trogirskog biskupa Ivana', in Jurković, M. and Marković, P. (eds) *Scripta in honorem Igor Fisković: zbornik povodom sedamdesetog rođendana*. Zagreb–Motovun: University of Zagreb, International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages and Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, pp. 97–108.

Lloyd, P. M. (1979) 'On the Definition of "Vulgar Latin": The Eternal Return', *Neuphilologische Mitteilungen*, 80(2), pp. 110–122.

Maiden, M., Smith, J. C. and Ledgeway, A. (eds) (2011) *The Cambridge History of the Romance Languages, vol. I: Structures*. Cambridge: Cambridge University Press.

Maiden, M., Smith, J. C. and Ledgeway, A. (eds) (2013) *The Cambridge History of the Romance Languages, vol. II: Contexts*. Cambridge: Cambridge University Press.

Marasović, T. (2010) 'Splitska katedrala u ranome srednjem vijeku', *Archaeologia Adriatica*, 4, pp. 177–201.

Matijević Sokol, M. (1997) 'Latinski natpisi', in Supičić, I. (ed.) *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost, vol. I: Srednji vijek (VII.–XII. stoljeće): rano doba hrvatske kulture*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti and AGM, pp. 239–256.

Matijević Sokol, M. (2013) 'Splitski srednjovjekovni književni krug', *Mogućnosti*, 60(7–9), pp. 1–9.

Matijević Sokol, M. (2020) *Studia mediaevalia selecta: rasprave i prinosi iz hrvatske srednjovjekovne povijesti*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF Press.

Matijević Sokol, M. (2023) *Studia epigraphica selecta: rasprave i prinosi iz hrvatske srednjovjekovne epigrafije*. Split: Književni krug Split.

Matijević Sokol, M. (2016) *Splitski evangelijar / Evangeliarium Spalatense*. Transcription collaborator: T. Galović. Split: Književni krug Split and Splitsko-makarska nadbiskupija.

Mihaljević, A. (2011) *Onomastička analiza imena na latinskim epigrafskim spomenicima prvih stoljeća hrvatske pismenosti*. Student research paper submitted for the Rector's Award. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.

Milošević, A. (ed.) (2000) *Hrvati i Karolinzi, vol. II: Katalog*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

Niermeyer, J. F. (1976) *Mediae Latinitatis lexicon minus*. 2 vols. Leiden: E. J. Brill.
Nikolić Jakus, Z. (ed.) (2015) *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550–oko 1150)*. *Povijest Hrvata*, vol. I. Zagreb: Matica hrvatska.
Perić, O. (1980) 'Složeni pasivni oblici u djelu Historia Salonitana', *Živa antika*, 30(1–2), pp. 113–118.
Perić, O. (1980–1981) 'O morfosintaksi srednjovjekovnog latinskog u djelu Tome Arhiđakona Splitskog', *Suvremena lingvistika*, 21–22, pp. 3–18.
Petricioli, I. (1962) 'Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra', *Diadora*, 2, pp. 251–270.
Petricioli, I. and Vučenović, S. (1970) 'Crkve sv. Andrija i sv. Petar Stari u Zadru', *Diadora*, 5, pp. 177–202.
Posner, R. (1993) 'Latin to Romance (again!): change or genesis?', in van Marle, J. (ed.) *Historical Linguistics 1991: Papers from the 10th International Conference on Historical Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, pp. 265–279. doi:10.1075/cilt.107.18pos.
Rapanić, Ž. (1971) 'Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita', *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 65–67 (1963–1965), pp. 271–314.
Rapanić, Ž. (1982) 'Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga: pokušaj nove interpretacije tzv. sarkofaga Ivana Ravenjanina i sarkofaga koji u natpisu spominje splitskog priora Petra', *Arheološki radovi i rasprave*, 8–9, pp. 233–258.
Rapanić, Ž. (1984) 'Donare et dicare (O darivanju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku)', *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 14, pp. 159–181.
Rapanić, Ž. (1995) 'Oltarna ograda splitskog priora Furmina', *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35(1), pp. 327–344.
Raukar, T. (2007) *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. 2nd unchanged ed. Zagreb: Školska knjiga and Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
Sabatini, F. (1996) 'Sull'origine dei plurali italiani: il tipo in -i', in Coletti, V., Coluccia, R., D'Achille, P. and De Blasi, N. (eds) *Italia linguistica delle origini: saggi editi dal 1956 al 1996*. Lecce: Argo, pp. 133–172.
Skok, P. (1915) *Pojave vulgarno-latinskog jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije (sa 16 slika)*. Zagreb: JAZU.
Stotz, P. (1996) *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters, vol. III: Lautlehre*. München: C. H. Beck.
Stotz, P. (1998) *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters, vol. IV: Formenlehre, Syntax und Stilistik*. München: C. H. Beck.
Tekavčić, P. (1970) *Uvod u vulgarni latinitet (s izborom tekstova)*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
Versteegh, K. (2021) 'The Ghost of Vulgar Latin: History of a Misnomer', *Historiographia Linguistica*, 48(2–3), pp. 205–227. doi:10.1075/hl.00091.ver.
Vežić, P. (2013) *Episkopalni kompleks u Zadru / Episcopal Complex in Zadar*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
Vučić, J. (2013) 'GEORGIVS PECCATVR PRESBITER ET RECLAVSVS', *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 106(1), pp. 231–247.
Wright, R. (1982) *Late Latin and Early Romance in Spain and Carolingian France*. Liverpool: Francis Cairns.
Wright, R. (2004) 'Latinistas tardíos y romanistas tempranos', *Signo: Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 14, pp. 7–26.
Zović, V. (2015) 'Vulgarni latinitet na natpisima rimske provincije Dalmacije', *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 108(1), pp. 157–222.

## PRILOZI

**I.** Natpisi iz Zadra[107]

**1.** Sarkofag sv. Anastazije s natpisima biskupa Donata.

† *In nomine s*(*an*)*c*(*t*)*e Trinitatis hic requiescit corp*
*us beate s*(*an*)*c*(*t*)*e Anastasie † De donis D*(*e*)*i et*
*s*(*an*)*c*(*t*)*e Anastasie Donatus peccatur episco*
*pus fecit Deo gratias.*
† *In nomine s*(*an*)*c*(*t*)*e Trinitatis hic re*
*quiescit corpus beate s*(*an*)*c*(*t*)*e Ana*
*stasie.*
† *De donis D*(*e*)*i Donatus*
*peccatur episcopus*
*fecit*

**2.** Natpis na ciboriju prokonzula Grgura.[108]

† *O princeps Petre principum*
*caelestis aulae claviger*
*devotionis suscipe*
*munusculu*(*m*) *q*(*uod*) *vo*[*veram*]
*proconsul ego infimus*
*Gregorius q*(*ui*) *nominor*
*ut pie michi conferas pro parvis m*(*a*)*gn*[*a munera*].

**3.** Natpis na pilonu u prizemlju crkve sv. Donata (sv. Trojstva).

† *Tehoderus*

**4.** Slovo na stupu matroneja crkve sv. Donata (sv. Trojstva).

*E*

**5.** Spolij s fragmentarnim natpisom u kapitulu sv. Marije.

... *cu*(*m*) *fili*(*o* ili *a*)

**6.** Votivni natpis na gredi oltarne pregrade crkve sv. Krševana.

... *qui legitis orate p*(*ro*) *me pecatores similiter et p*(*ro*) *coniuge mea Marina †*

**7.** Natpis sakralnog sadržaja na arhitravu oltarne pregrade crkve sv. Marije Velike.

*I*]*ntroibo in domo tuo D*(*omi*)*n*[*e*

**8.** Natpis s imenima starozavjetnih osoba iz crkvice do istočnih gradskih vrata.

† *Ananias Azari*[*as*

---

[107] Tekstovi natpisa sravnjeni su s originalima i preuzeti jednakim redoslijedom do br. 20 iz Petricioli 1962. Natpisi br. 21 i 22 preuzeti su iz Petricioli – Vučenović 1970: 194, br. 23 iz Milošević 2000 (ur.): 150, br. 24 iz Vučić 2013: 231-247, a br. 25 iz Basić 2015.

[108] Uz vlastiti prijevod natpisa na ciboriju i tumačenje njegova metričkog okvira, M. Lončar donosi i prijevode B. Glavičića i Ž. Rapanića (Vežić – Lončar 2009, 204-205).

**9.** Arhitrav s posvetnim natpisom iz crkvice do istočnih gradskih vrata.

*... B*]*eati Adrianus et s*(*an*)*c*(*t*)*e Natalie martires tue vovit et fecit Donat*[*us*

**10.** Fragment arhitrava oltarne pregrade s votivnim natpisom iz crkvice do istočnih gradskih vrata.

† *De donis D*(*e*)*i e*[*t...*
*peccator Di*[*...*

**11.** Natpis na stupu.

[*Dei*]
† *electis* †
*Gabrihil*
*Milhahil*

**12.** Dva fragmenta arhitrava.

*... ale...*
*... ater kia..*
*.. kos..*

**13.** Fragment arhitrava oltarne ograde.

*o*] *ra p*(*r*)*o po*[*pulo*

**14.** Fragment arhitrava oltarne pregrade s natpisom.

*cr*]*edentibus co..*

**15.** Fragment vijenca ciborija.

*m*]*isereatu*[*r*

**16.** Fragment zabata s votivnim natpisom.

*ad hon*]*orem D*(*e*)*i et s*(*an*)*c*(*t*)*e Ma*[*rie?*

**17.** Fragment arhitrava oltarne pregrade s nerazumljivim natpisom.

*... vatur renco...*

**18.** Fragment arhitrava.

? *s*]*it nob*(*is*) *in refugium...*

**19.** Mali fragment arhitrava oltarne pregrade.

*... ta* [*m* ili *n*

**20.** Mali fragment sa slovom *E*.

**21.** Dva ulomka arhitrava oltarne pregrade iz crkve sv. Andrije.

† *De d*[*o*]*nis D*(*e*)*i...*
*p*(*res*)*b*(*yter*) *pecc*(*ator*) *ind*[*ignus*]

**22.** Ulomak zabata oltarne ograde iz crkve sv. Andrije.

† *Marina*

**23.** Tri grede iz katedrale sv. Stošije.

(*Do*)*natu*(*s*) *pecc*(*atur*) *epis*(*copus*)
(*Do*)*nat*(*us*) (*pe*)*ccatur episc*(*o*)*p*(*us*)
*Donatus peccat*(*u*)*r episc*(*o*)*p*(*us*)

**24.** Sarkofag iz crkve sv. Petra od Vitla s epitafom.

*Georgius peccatur presbiter et reclausus*

**25.** Ulomak sa sjevernog zida katedrale sv. Stošije.

[*n*?]*Ursus archiepisc*(*opus*) *fec*(*it*)[109]

**II.** Natpisi iz Splita[110]

**1.** Fragment arhitrava (?)

† *Aspic*[*ite dep*]*ictu*(*m*) *te*(*m*)*pli ad lo*[*cum*...]

**2.** Fragment arhitrava (?)

[... *aedifica*]*vi eclesia*(*m*) *ista*(*m*) *et crip*[*tam*]... *oprio meo orate pro me ad d*(*omi*)*n*(*u*)*m am*[*en*]

**3.** Četiri fragmenta arhitrava

† *Aspice hoc claustrum o*... [*f*] *actum magni*... *ad honorem vi*[*rginis*... *patron*]*us atq*[*ue*] *defensor*.

**4.** Zabat oltarne ograde iz stare crkvice sv. Petra na Lučcu.

[... *cum coniu*]*ge mea edificavi domus Dei ad onore s*(*an*)*c*(*t*)*i Petri et s*(*an*)*c*(*t*)*i Andrea*...

**4a.** Natpis na poleđini istog zabata iz stare crkvice sv. Petra na Lučcu.

† *Ego Petrus neputus fecit cancellu*(*m*)

**5.** Ulomak luka oltarne ograde od vapnenca iz crkve Svete Trojice.

[... *xap su*]*bitneixe † intrantibus pa*[*x*...]

**6.** Fragment od mramora iz crkve sv. Trojice.

... *Michaheli arc*[*hangelo*...]

**7.** Fragment od mramora iz crkve sv. Trojice.

... *ricon*...

**8.** Fragment od mramora iz crkve sv. Trojice.

... *cisei*...

---

[109] Vežić čita: *Virsus, arihiepisc*(*opus*) *fec*(*it*) (2013: 8).

[110] Tekstovi natpisa preuzeti su jednakim redoslijedom do br. 31 iz Rapanić 1971, izuzev teksta natpisa br. 23 koji je preuzet iz Rapanić 1984: 174 i Milošević (ur.) 2000, 143. Od br. 32 do 34 tekstovi su preuzeti jednakim redoslijedom iz Rapanić 1997. Tekst natpisa br. 35 preuzet je iz Basić – Jurković 2011, 159, a br. 36 iz Marasović 2010, 199.

**9.** Fragment iz crkve sv. Trojice.

*... lio me...*

**10.** Fragment arhitrava oltarne ograde.

*... et festivitas om*(*n*)*iu*(*m*) *s*(*an*)*c*(*t*)*or*(*um*) *ec*[*clesiae*...]

**11.** Fragment arhitrava oltarne ograde.

[*... sancto*]*rum Cosme et* [*Damiani*...]

**12.** Nadvratnik iz crkve sv. Julijane.

† *Ecclesie signum diaconus Dabro et cum frater meo Fusco et cum frater meo Domčo ededificavi ecclesiam ad onore s*(*an*)*c*(*t*)*a Iulianas et s*(*ancti*) *Lucas et s*(*ancti*) *Bitalis*. *Am*(*en*).

**13.** Fragment pilastra od vapnenca.

*... quadr*[*atos*] *muniat anglos*
*o crux alma Dei tueatur ab oste.*

**14.** Fragment zabata oltarne ograde.

*... s*(*an*)*c*(*t*)*i Benedicti et s*(*an*)*c*(*ta*)*e scolastice vir*(*ginis*) *quam ego Andreas indig*(*nus*...)

**15.** Fragment arhitrava oltarne ograde iz crkve Gospe od Pojišana.

† *Aspicite depictu*(*m*) *conscripta legalia d*(*e*)*o dicata...*

**16.** Fragment arhitrava oltarne ograde.

... [*d*]*ecus* ? *uiusi...*

**17.** Fragment arhitrava oltarne ograde.

*... lceat ut corda...*

**18.** Fragment arhitrava oltarne ograde.

[*... r*] *tanta cu*(*m*) *laude nitesc...*

**19.** Fragment arhitrava oltarne ograde.

*... tos post om*(*n*)*ia octogin...*

**20.** Nadvratnik od vapnenca.

† *Domi*(*n*)*ic*(*us*) *indign*(*us*) *p*(*res*)*b*(*yte*)*r pec*(*c*)*ato*(*r*)

**21.** Natpis na oltarnoj pregradi u crkvici sv. Martina.

*Hoc in templo patrocinia in honore beati Martini ac genitricis D*(*e*)*i Marie s*(*an*)*c*(*t*)*iq*(*ue*) *G*[*regorii*] *p*(*a*)*p*(*ae*).

**22.** Natpis na nadvratniku crkvice sv. Marije nad Zlatnim vratima.

† *Rex benedicte ds laudis decus inperi v q*
*ac n constituit sub onore beati Martinis*
*limites ec atq potes pbr Dominicus salve pa*
*.....t tibi p ntr pectoris antra coli.*

**23.** Fragment s prednjeg dijela arhitrava oltarne ograde uzidan u kući na Poljani Grgura Ninskog.

*... et peccator Gadua una cum coniuge mea et filiis n*(*ost*)*ris edificavim*(*us*) *templum hoc et...*

**24.** Fragment s donjega, užeg dijela arhitrava iste oltarne ograde.

† *Dominnicus marmurario qui uobis istus cancellus fabricauimus*

**25.** Fragment luka zabata oltarne ograde.

[*... Mic*]*haeli archangeli oc horatorium D*(*e*)*o adiuvante constr...*

**26.** Fragment kamene grede.

*... us indignus di*(*a*)*c*(*onus*) *servus servvor*(*um*) *D*(*e*)*i et beati...*

**27.** Sarkofag nadbiskupa Ivana tzv. Ravenjanina.[111]

† *Hic requiiscet fragelis ei*[112] *inutelis Iohannis peccator harciepiscopus*.

**28.** Sarkofag priora Petra.

† *In n*(*o*)*m*(*ine*) *d*(*omi*)*ni ego Petrus do*[*minus*] *et prior natus nutritus et erudit*(*us*) *in Spalato filius bene memorie d*(*omin*)*o Cosme inclito priori q*(*ui*) *posui hec tumulu*(*m*) *recepsionis peccatrici corporis mei*.

**29.** Sarkofag nadbiskupa Ivana, sina Tvrdakova.

† *In n*(*omine*) *d*(*omi*)*ni e*[*t*] *patri et filii et sp*(*irit*)*u s*(*an*)*c*(*t*)*o hic requiesscet flagellis peccator Ioh*(*annes*) *archiep*(*i*)*s*(*copus*) *qui fuit natus et notritus in civitate Spalato filius bene memorie do*(*mi*)*no Tordacati que*(*m*) *elegit d*(*eu*)*s et s*(*an*)*c*(*tu*)*s Domnio in sede sua pontefice consecravit qui regna*[*vitque e*]*t a secu*[*lo obiit* ili slično]. *Amen*.

**30.** Sarkofag s nadgrobnim natpisom nadbiskupa Martina.

*Erat ille solu*(*s*) *sp*(*iritu*)*s astra petit animam su*(*m*)*sere ministri ad loca parta polique v*[*i*]*va rexque pater vivus era*(*t*) *vita*(*m*)*que dedit qui cuntta creavit cuius et inperio vivificatur homo ergo comes viduasque tuents pat*(*er*) *ipse pupillis nomen eni*(*m*) *propriu*(*m*) *huic erat quisque viator ovans veniens cum corpore fesso mox anime venia*(*t*) *queso pot*[*en*]*s care*(*m*) *patre*(*m*) *hoc iacet in tumulo famosa laudem domno Martinus archiep*(*iscopu*)*s que coniucta viro casta viro pudicicie mense februario xxmo iiiito ob*(*i*)*tus eius fuit sp*(*iritu*)*s astra petit corpus ad arva ruit huc quicu*(*m*)*que venis concorde corde sereno ipsius anime dic mis*(*erere*) *d*(*eu*)*s*.

**31.** Sarkofag s nadgrobnim natpisom nadbiskupa Lovre.

† *Quis sim scire venis qui mortis stringor habenis*
*pastor eram turbis huius Laurentius urbis*
*quam ego dum rexi si quid minus utile gessi*
*id prece te flagito tergas ut opifice Xristo*
*crimine te sanctus rex purget vergine natus*.

---

[111] O grčkome natpisu s poklopca toga sarkofaga pisao je Basić, 2021.

[112] Zacijelo *error non grammaticus*.

**32.** Oltarna ograda splitskog priora Furmina u crkvi Gospe od Zvonika.

† *In nomine Christi ego domno Furminus* / *prior de Spalato* / *una cum coniuge mea domna Magi et cum alia coniuge mea domna Bita...*

**33.** Nadvratnik ulaznih vrata iz crkve sv. Mikule u Velom Varošu u Splitu.

† *Statuit hoc templum Christi de munere celsum*
*illustris clarus domino donante Iohannes*
*coniuge cum Ticha primam post altera ducta* [...]
*scripta sit laus rara..... be* (?) *serena*
*his requiem poscat plebis.....dm....o*

**34.** Arhitrav i luk zabata oltarne ograde iz iste crkve sv. Mikule.

† *Hanc domu(m) ut in superiori limine habetur*
*Ioh*(*anne*)*s cu*(*m*) *secunda uxore c*(*um*)*que stupri....*
*... sed morte p*(?)*..... cui* (?) *soror*(*ibus*) *st...*

**35.** Fragment luka oltarne ograde iz Kaštel Sućurca (izvorno iz Splita).

*... Aspice hunc opus miro quo decore facto quo d*(*omi*)*no iubante pre...*

**36.** Ulomak vodovodnoga arhitrava-friza iz splitske katedrale

(…*v*)*eniam illi da miserando deus*

**III.** Natpisi iz Trogira[113]

**1.** Nadvratnik crkve sv. Martina (od XVII. st. sv. Barbare).

[*In*] *nomine d*(*omi*)*ni ego Maius prior una cu*(*m*) *cognatu meo Petrus cogitavimus p*(*ro*) *remediu*(*m*) *an*(*ime*) *n*(*ost*)*re unc · te*(*m*)*plu*(*m*) *· c*(*on*)*·struere*

**2.** Dio poklopca sarkofaga nađen u dvorištu kuće Slade kod crkve sv. Petra.

*...o... e mei* /
*... et VIII · s*(*an*)*c*(*t*)*i patri* /
*...bus q*(*ue*) *in Const*[*antinum*] /[114]
*...* [*i*]*mperatorem ut* /
*...a amplius ad po* /
*...itu patiatur*.
*...* [*at*]*que laici orate pro me Paul*[*o*][115]

**3.** Ulomak luka.

*... ego procon*[*sul*]*...*

**4.** Kamena greda u crkvi sv. Martina ugrađena u pod kao stuba pred oltarom.

† *Qui*(*que*) *· cupitis iam nosse restaurator operis · Petrus nuncupatur eius uxor Dabriça · ad onorem tanti patris que hic consecrati sunt · primi*

---

[113] Tekstovi natpisa do br. 14 preuzeti su jednakim redoslijedom iz Ivanišević 1981. Tekst natpisa br. 15 preuzet je iz Milošević (ur.) 2000, 144, br. 16 iz Kovačić 1995: 296-297, 17 iz Milošević (ur.) 2000, 170, 18 iz Kovačić 2015, 103.

[114] Emendacija teksta prema Milošević (ur.) 2000, 147.

[115] Emendacija imena prema Milošević (ur.) 2000, 147. Ivanišević, 169 iz nejasna razloga dopunjava ime nominativnim završetkom *-us*.

**5.** Vijenac apside sv. Martina.

*... arcama...*

**6.** Fragment zabata oltarne pregrade.

*... epa...*

**7.** Dio luka oltarne pregrade.

† *De donis D*(*e*)*i et s*(*an*)*c*(*t*)*i Michaeli archangeliq*[*ue*][116]*...*

**8.** Fragment luka oltarne pregrade.

*... peccatur una cum coniuge m*[*ea*]*...*

**9.** Fragment luka oltarne pregrade.

*...* [*sanc*]*torum...*

**10.** Fragment grede oltarne pregrade.

*...* [*fili*]*o meo Paulo et c... / ...s et s*(*an*)*c*(*t*)*i Lauren*[*tii*]*...*

**11.** Fragment grede oltarne pregrade.

*...c · fecit in Christo an*(*no*)*...*

**12.** Dio nadvratnika.

*...* [*p*]*leni sun*[*t*] *cell*[*i*] *et / ... excelsi benedec...*[117]

**13.** Dio dovratnika.

*Ego Stefanus...*

**14.** Fragment kamene grede uzidan u južni zid kuće u Ribarskoj ulici 8.

*... const...*

**15.** Ulomak arhitrava oltarne ograde iz Marine, no najvjerojatnije trogirskog podrijetla.

† *Hoc temp[l]um unerabilis beati Ce*[*priani* vel *Cebriani*]

**16.** Ulomak zabata oltarne ograde.

† *In d*(*e*)*i n*(*o*)*m*(*ine*) *intercessio*(*ne*) *s*(*an*)*c*(*t*)*a*[*e*] *M*[*a*]*r*[*i*]*e a...*

**17.** Ulomak arhitrava oltarne ograde iz Žednog na Čiovu, podrijetlom iz nepoznate trogirske crkve.

*s*(*an*)*c*(*tu*)*s savaoth pl*[*eni sunt celi ...*]

**18.** Zagovor Dobrom Pastiru sa sarkofaga iz crkve sv. Sebastijana (crkve sv. Marije).

† *Pastvr bone s*[*an*]*c*[*t*]*is*[*s*]*ime ovis tva s*[*vm*]. *Re*/*qvirvm te et ego semp*[*e*]*r volvi* [*cor*]/*pvs evm e*[*v*]*m fac*[*tvm*] *e*[*st*] ..... / *svm*[*mv*]*m bon*[*v*]*m et non* [*peribunt in aeternum*.]

---

[116] Emendacija imenice prema Milošević (ur.) 2000, 146.

[117] Emendacija retka prema Milošević (ur.) 2000, 147.

## LATIN AND DALMATIAN ROMANCE IN THE EARLY MEDIEVAL EPIGRAPHIC MATERIAL FROM ZADAR, SPLIT AND TROGIR


### SUMMARY

Latin literacy in the early Middle Ages developed within a Christian intellectual framework and through the medium of Latin, the language of the Bible and of Christian literature more broadly. Its development took place within the political landscape of the emerging medieval West, which encompassed much of the former territory of the Western Roman Empire. Coastal urban centres, particularly those located on islands and peninsulas, are generally thought to have preserved a degree of continuity in spoken Latin owing to their geographical position, although direct written evidence for such continuity remains scarce.

This paper examines the development of Latin and the possible influence of vernacular Romance speech in the early medieval epigraphic record of Zadar, Split, and Trogir. The corpus comprises seventy-eight inscriptions dating from the second half of the eighth century to the end of the eleventh. They are carved on ecclesiastical stone furnishings, sarcophagi, and fragments whose original function cannot be determined. The analysis concentrates on morphosyntactic features and word order, with particular attention to departures from Classical Latin norms and to features that may reflect the influence of the spoken vernacular.

Although the inscriptions contain clear orthographic, syntactic, and morphological irregularities, this does not mean that they fail to convey their intended meaning or lack internal coherence. With the exception of a small number of passages displaying difficult syntax and some more complex formulations on particular sarcophagi, the texts are generally intelligible and logically structured. Linguistically, the corpus is characterised predominantly by features of Early Medieval Latin. Romance influence is comparatively limited, while the stylistic legacy of early Christianity is considerably more pronounced.

A stronger Romance element is, however, discernible in the nominal morphology of the Split inscriptions. The erosion of the Latin case system, one of the defining developments of Romance, is attested only in the Split corpus. It appears in the late eleventh-century prepositional phrase *prior de Spalato* and in generalised Romance case forms in the singular of the second declension. Taken in isolation, these features would suggest that the spoken vernacular exerted a stronger influence on written Latin in Split than in Zadar or Trogir.

The picture changes, however, when eleventh-century diplomatic material from Zadar is taken into consideration. The absence of comparable features from the surviving inscriptions of Zadar and Trogir may partly be a consequence of the poorer preservation of their epigraphic record. Moreover, most extant inscriptions derive from sacral contexts, in which Latin literacy was probably maintained more conservatively. Vernacular influence may therefore be less visible in epigraphic texts than in documentary sources.

The surviving inscriptions are, without exception, personal votive texts commissioned by members of the urban elite, including priests, with the aim of

securing a more favourable condition in the afterlife. This context also accounts for the recurrent emphasis on sinfulness and humility found throughout much of the corpus. Such texts are necessarily more uniform in both content and style, and consequently offer only limited scope for the more precise identification of features belonging to the spoken language.

The epigraphic culture of the Adriatic urban centres thus remained rooted in the Late Antique Latin written tradition, while at the same time reflecting, to varying degrees, the influence of Romance phraseology and the stylistic and intellectual heritage of early Christianity.

*Key words*. – Early Medieval inscriptions, Medieval Latin, (Dalmatian) Romance, Zadar, Split, Trogir